

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ

(ՏՕՔԹ. Ռ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ)

891.99

U

891.99

ԺԻՇԿԻՆ

ԻՐՔԷՆ

ՐՑՈՒԱԾ

ԶԵՐ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԶԷՄ

1943

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Կը հրատարակենք Ռ. Սեւակի (1885-1915) «ԲԺԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ ՓՐՅՈՒԱԾ ԷՋԵՐ»ը, ու չենք խորհիր թե ապաժամ ձեռնարկ մը կը կատարենք:

Հեղինակ մըն է, որուն թէ՛ գրական եւ թէ ներքին՝ անհասական աշխարհը, անսովոր քափանցումով ապրումներ, սեւեռումներ տուած է մեր գրականութեան: Բացարձակ գնահատման մը չէ որ կը փորձենք՝ անոր գրական արժանիքներուն: Բայց դժուար է զինք մօտեցնել իր սերունդէն իր կաղապարը ունեցող ուրիշ գրողի մը, որուն մեջ գիտականի մը անհրաժեշտ ցամափութիւնը, մարդկային ցաւերուն տագնապը, բանաստեղծ հոգիի մը փաղցրութիւնը այնքան համեմատելիօրէն իրար պատշապանեին:

Ռ. Սեւակ գեղեցիկ մեկ նմոյժն է հետզհետէ ցանցառող ազնուական այն մարդոց որոնք նիւրիս, գիտութեան, չոր օրէնքներու կշիռէն իրենք զիրենք ձեռքազատեւ են մեր գրականութեան սկզբնական շրջանին, եւ իբրեւ գիտուն, բժիշկ, տնտեսագէտ, դաստասու ծառայեւ են անոր, բոլորանուէր, սիրտաց, ազնուական տափութեամբ մը: Զարթոնքի Սերունդին մեծ դիմներն էին անոնք:

Ներկայ հասորիկը վկայութիւն մըն է այդ մարդէն, գիտունէն, բժիշկէն: Զայն կը կազմեն

վիպակներ՝ որոնց ընթերցումը կ'աւարտենք ան-
դրադարձովը մեր մարդու արժանապատուութեան
անաղարտ պահուելուն՝ մեր իսկ կողմէ, մեր իսկ
նիգով, կամով, գիտակցութեամբ — որովհետեւ
անոնք նոյն ասեմ մեր մտքին կը պարզեն սոյզ
նշմարտութիւններ՝ գիտական, բնախօսական, կեն-
սաբանական եւ հոգեբանական աշխարհներէ,
որքան հանելի պարզութեամբ, նոյնքան ալ հաս-
տատու մասշտիպ մատուցումով:

Ու կը խորհինք թէ այսօր եւս նուազած չէ
անհրաժեշտութիւնը նման ձեռնարկներու ծաւա-
լումին: Քանի որ երիտասարդութիւնն է ժողո-
վուրդի մը կենսունակութեան անշեշտ եւ ստեղծա-
գործ կրակը: Ու երիտասարդը ի՛նք պէտք է գիտ-
նայ տարողութիւնը իր ներքին ուժերուն, գաղտ-
նիք՝ անոնց կարելի օգտագործումին, ինչպէս
նաեւ հաւանական ալ վասնումներուն, մահա-
ցընող ալ սպառումներուն . . . :

Տուած ըլլալու համար աշխարհը եւ ողբեր-
գութիւնը այս վիպակներուն՝ կը դնենք այստեղ,
մեր ձեռքի տակ եղող, Յ. Օճականի «Պատմու-
թիւն Արեւմտահայ Գրականութեան» անսխալ բայց
շեղ շարքէն Ռ. Սեւակի այս գործին մասին հաս-
տատու մը. —

*« . . . Կը հետեւի թէ վիպողը պիտի զբաղի նա-
խասիրաբար բարոյական երեւոյթներով որոնց զօպա-
նակները զրուած ըլլան ժանտ հիւանդութիւններու*

ակուներին, Յետոյ, կայ տակաւին գրագէտին ալ մտա-
գրութիւնը։ Այդ վիպակաները գրուած են լրագրին հա-
մար։ Ունին օգտապաշտ զօրաւոր նկարագիր։ Անոնք
գրողին խղճմտութիւնը, փառասիրութիւնը, խուլ ու
անորակելի ձգտումները փորձի ենթարկելէ աւելի,
պայմանաւոր են զանգուածները լուսաւորելու առաքելու-
թեամբ։ Ստեղծել բուռն սարսափ մը, մանաւանդ այն
քանի մը հիւանդութեանց հասցէին որոնք խուսա-
փելի են մեծ մասով բայց որոնց գործած աւերը կը
հանդիսանայ ամէնէն ընդարձակը։ Մտնչեռու Գե-
րեզմանը որ դասական նիւթն ունի պատանիները
զարնոզ բոլորովին ձրի, բռնի ճարուած հիւանդու-
թիւնը, գեղեցիկ նմոյշ մըն է Սեւակի օգտապաշտ
ձգտումներէն։ Շրջանակ, տիպարներ, տաճար հոս կը
մնան իրենց իրաւունքներուն տէրը, ու կը կառու-
ցանեն վիպակը։ Ուրիշ չէ Լէւ Խենքը։ Շքեղ էջ մըն
է Լուսնիկը, ուր ցաւերուն ամէնէն երիտասարդը կը
զարնէ, տարիներով դարանակալ սպասելէ վերջ, իր
ուսումը աւարտած ու հայրենիք վերադառնալու
պատրաստուող համալսարանականը։ Հաղիւ քանի մը
դոյն, զարհուրանքի այդ հիւանդութիւնը թելադրե-
լու համար անհրաժեշտ, սակայն։ Մնացածը հոգին
է այդ երիտասարդին, անոր արեան աննահանջ ձայ-
ները, անոր ողբերգական քայքայումը։ Չեմ պատմեր
վիպակը, բայց կը շրկեմ ընթերցողը այդ քանի մը
էջը լայնցնող գլուխ-գործոցին, որուն մէջ, ամբողջ
ժողովուրդի մը դաւաւոր փորձառութիւնը՝ անցնող թու-
չունէն սպասելու ինչ որ գետինը պիտի չտայ իր աչ-
քերը գոցելու հարկադրուած պանդուխտին, քովիկը՝
սա նոր փորձառութեան՝ որ մեր գրականութեան ամէնէն
մեծ քանի մը անունները արենատիպ պարտադրեց
մեր հիացման ու սիրոյն, կը գտնեն իրենց ամէնէն
յուզիչ կերպարանքը։ Սեւակ գրագէտ մըն է հոն։

Նոյն քան իրաւ՝ սրտի էջ մըն է «Փոխան Հարստ-
Նիբի» վերնագրուած կտորը. հովուերգական ու խո-
րունկ, ուր երկու սիրտերու յաւիտենական հէքեաթը
կը նորոգուի այն քան ինքնատիպ բնականութեամբ,
և զոր կազմելու՝ յօրինելու ատեն Ռ. Սեւակ այն-
քան ամուր փորձութիւններու գիտցած է զիմագրել,
այն աժան բանաստեղծութեան չարիքին որուն հեշ-
տագին սպասն էր ըրած այն քան տարիներ, երգելու
համար պարզ բան մը, այն քան աղմկոտ, գայթակղու-
թիւն փնտռող շեշտով, և այն միւս չարիքին որ սուղ
բանաստեղծութիւնն է այս անգամ, Պոլսեցիներուն
մօտ այն քան ընտանի ու թանկ նոյն ատեն։ Սեւակ,
մինչև ոսկորներուն ծուծը գրագէտ, ըսել կ'ուզեմ
կեանքի ամէն երևոյթները արուեստի բարձրացնելու
հետամուտ, այդ կտորին մէջ եղած է քիչ գրագէտ։
Այդ յօդուածը ինծի կը թելադրէ ուրիշ ալ մտածում-
ներ։ Հոն պատմումը մնացած է զերծ բոլոր հովուեր-
գութեանց մօտ թաքուն եսակեդրոնութենէն։ «Հարս-
Նիբի», վերջին վերլուծումով, սեղան մըն է զոր պիտի
ուզեն առանձին, իրենց համար միայն։ Սեւակ իր
խառնուածքին կշիռը կուտայ, երբ այդ քան անբնա-
կան պատահար մը չի վարանիր իր տիրական եղա-
նակին, շեշտին վերածել, որ աղնուական մտադրու-
թիւնն է ցաւը, զժբախտութիւնը նուաճելու։ Այդ
պատմուածքը ունի իրեն համար նիւթական շրջանակ
լողանն ու Բարիզը։ Մեծ քաղաքներու եսապաշտ օ-
տարութիւնը մեր ժողովուրդը կը պատկերէ մտղ
սիրտով, Ամուսնութիւնը, իր ամէնէն տաղտկալի ձեւ-
կերպութիւններն իսկ պատրուակ են Սեւակի համար
խոր ու իրաւ դիտելու։ Ու ինչպէս որ Քայֆայումին մէջ
(Ս. Պարթևեան), արագ արագ քաղուած քանի մը
գիծեր կը բաւեն ընդմիջտ մեր ներսը սեւեռելու եթէ
ոչ լման դասակարգեր, գէթ կը յաջողին մարդոց ան-

Հորուստ պատկերներ կախել, մեր փորձառութիւնները տարօրէն կերպադրող, նոյնպէս, այդ պատմութեամբ, անշուշտ նուազ խտութեամբ, բայց աւելի պարկեշտ, հայեցի, մեղի համար նոյնիսկ հաճելի մարդկայնութեամբ մը կը սկսեռէ մեր մտքին մէջ նկարագիրներ, հոգիի պահեր, երբեմն աւելի ընդարձակօրէն՝ յուզումներ, այսինքն գրագէտով մը նուաճելի աղնուական արարքներ, Հայ թէ օտար, Սեւակի մարդերը կը պահեն տառապանքին սրտառուէ կնիքը, Յորդ զգայնութիւնը գրագէտին, անոր գործովով թրթռուն սիրտը տեսակ մը պահպանակ իբրեւ կը միջամտեն մարդոց զժբախտութեան և ընթերցողին տրամադրութեան ընդմէջ, ճակատագրին այդ զոհերը՝ Սեւակի հիւանդները մեզ կը հետաքրքրեն իրենց ցաւին հետ, ասկէ անդին անցնող իմաստով իրենց զժբախտութեան, Պարթևեանի տէրտէրները (Բայբայում), երէցները, վարդապետները ցաւագին յօրինումներ են. ըսել կ'ուզեմ հեղինակը զանոնք թաթխած է իր մաղձին, իր հոգիին անջնջելի շարաւին մէջ, Սեւակի մօտ այս հոգեկան դառնութիւնը հազիւ կը զգանք. Ու իր տէրտէրը, այդ պատմութեամբ մէջ («Փոխան Հարստանի», Բժիշկին Գիրքէն ՓրճՈՒԱԾ Էջեր), մեզ կը գրաւէ, Զուր տեղը չէ որ մեր գրական մօտքը կ'ընենք լեքրուածով, պատմութեամբ, դատմութեամբ, նկարագրութեամբ: Սեւակ բանաստեղծ մըն է: Ու ահա ինչու իր ամէնէն դառնաթաւ պատմութեանց կը քաղցրանան, վասնզի գրողին սկզբնական բնութեամբ, — բանաստեղծութիւն — կախարդական իսկութիւն մը կը թափէ այդ մղձաւանջային տեսարաններուն ծոցը:

Ողբերգութիւնը: Հարցումը պիտի ըլլար աւելորդ, քանի որ բժիշկը մեր քաղաքակրթութեան մէջ վիշտին քահանայապետն է դարձած: Անիկա՝ բժիշկը,

կանխող քաղաքակրթութեանց մէջ տօնական անձնաւորութիւն մըն էր. մեծերու պալատներուն փընտըռուած արարողապետը, շատ շատ, հասարակ խաւերու մօտ անհասկանալի կախարդը, խոտերու և ջուրերու տեսակ մը ալքիմիստ: Մեր օրերուն անիկա կեանքին եթէ ոչ բաշխիչը, գէթ ցաւին դիմակալող կիսաստղածն է: Ու իբր այդ մեր ողբերգութիւններուն ամենժամեայ հանդիսատեսը: Սեւակի բոլոր վիպակները բնական է որ ըլլային հստած խորը այդ ողբերգութեան: Ու ահա տարօրինակը: Պարզ վիպողի մը մօտ այդ ողբերգութիւնը կը հպատակի կառուցման ժանտ պրոցէսի մը: Լայն ու խոր վերլուծումներ են հարկաւոր, մինչև որ այդ վիպողին լաստակերտած տռաման մեղի համար ըլլայ հասկնալի: Հոս, այդ զրփուար գործողութիւնները չունին գոյութիւն: Տռաման արդէն կազմակերպուած, ամբողջ, անդառնալի կերպով կատարեալ կը ներկայանայ գլինիք, հիւանդանոց կոչուած նոր օրերու հսկայական բեմին վրայ, ուր կը սպասէ, մահուան պաշտօնատարին նման, իր գործիքներով, դանակներով և թոյներով սպառազէն, ճերմակ չապիկին մէջ իր սարսափը մեղմել աշխատող վհուկը, օրէնսդիրը, ճակատագիրը ի՞նքը, ձեն առած մարդու: Այնպէս որ կեանքին ամէնէն անուշ կտորներն անգամ (ու ասոնք կան Սեւակի գործին մէջ):

Մանչերուն Պեռեզվանը հովուերգական տեսարաններու քաղցրութեանը վրայէն կը քալէ դէպի մահուան փոսը: **Հարսերուն Պաղօնիքը** կեանքի անուշիկ պատկեր մը իբրև կը սկսի: **Ահաւոր Տարակոյսը** ցաւին գեղեցիկութիւնն է որ իրեն զսպանակ ունի) Սեւակի մօտ հարկադրաբար կը զգենուն սա ճակատագրական, պիտի ըսէի՝ մահապարտի չապիկը, երբ կը փռուին գործողութեան սեղանին, կամ հիւանդանոցի մը անըմբռնելի կերպով ահաւոր մահիճին

մէջ ուր քովդ արդէն մահը առած է մէկը իր ճիրանին մէջ ու կտոր կտոր կը խղզէ, ինչ որ քանի մը շաբաթ, նոյնիսկ օր առաջ անկարելի կը թուէր քեզի՝ ինչպէս հոգին տալու ստիպուողին, ու քեզի կը մղէ ապրելու, քու ալ կարգիդ, սարսափը, վարագոյրէն առաջ: Բացի Հրաշալի Քժշկութիւն ղուտ լրագրական ու սովորական յօդուածէն, ու Նարոյէօնի Մանր վերնագրուած պարսաւաշունչ տեղեկագրէն (խօսեցայ արդէն «Փոխան Հարսանիքի» կտորին տարողութեան մասին), մնացեալ կտորները անխառն որքան անդաման ուղբերգութիւններ են ու մեզ կը յուզեն, զրոյին բոլոր կարելի թերացումներուն հակադրօրէն: Սեւակ պատմելու շատ տարրական զգայարանք մը ունի: Ի ծնէ գրագէտը և կեանքին մէջ կազմուածը վերջ ի վերջոյ կը նոյնանան անշուշտ, բայց երեսունէն վար մարդիկ կը մնան առհասարակ հպատակ իրենց հետ բերածին: Ըսի թէ մահուընէն քանի մը տարի առաջ միայն պիտի մտածէր արձակին: Բայց քսանամենի՝ անիկա քերթող մըն էր: Տարիները անոր սա սկզբնական հակումը պիտի չսրբադրէին: Սեւակ պիտի աճի: Ամէն երիտասարդի նման որ մեզի պէս ժողովուրդէ մը կուգայ, ան պիտի աճի ընկերային, ազգային, յեղափոխական խռովքներու, խմորումներու ընդմէջէն: Ու պիտի իւրացնէ համողումներ, առաքելատիպ կարծիքներ, մարգարէի չեչոտ ու խստութիւն, ու ասոնք արտայայտելու մէջ պիտի չվարանի յոխորտ, միամիտ, կտրուկ ալ վճիռներու գործածումին, — պարագայ որ առնուազն կը վերաւորէ պատմումին գնացքը եթէ չի կործաներ: Լրագրի մէջ ու համար յօրինուած այդ կտորները պարտքեր ունին, հեղինակէն անկախաբար: Ասոնցմէ մէկն է անշուշտ դասը, խրատը, բարոյականը որ պահանջն է միջին ընթերցողին: Ու ատոնցմէ միւսն է

գրականութիւն ընելու պատրանքը: Ընկերային հարցերը այդ երիտասարդութեան տիրական հետաքրքրութիւնը կը կազմէին Եւրոպայի մէջ, առաջին մեծ պատերազմէն անմիջապէս առաջ: Ու ձգտումով գրականութիւնը, արեւելահայերուն ազդեցութեամբը, 1910էն վերջ, մեր մէջ չահած էր քաղաքացիի իրաւունք: Բախտ է որ կարենամ ըսել հոս թէ երիտասարդութիւնը որ մարմինին չափ հոգիինն ալ է, ջերմութեան ղերը, առաքելութիւնը ըմբռնելու համոզումին մէջ քիչիկ մը հռետորութիւն՝ որ հրապարակին բարեխառնութիւնն է այդ օրերուն, ուր յուզումը, կիրքը, հառաչքը դեռ չեն խաւաւում, այսինքն են թարկուած՝ մեծ պատերազմին անհուն կործանումին, — պզտիկ բարիքներ չեն որպէսզի ընթերցողին կողմէ կատարուի զտումը այդ կասկածելի պատմումին հանդէպ: Կ'ըսեմ այսպէս, վասնզի 1910ին մեր նորավէպը տիրական կնիքն էր առած Զօհրապեան պատմումին, ուրկէ դուրս ամէն նոր փորձ՝ հազիւ կեանքի սկսած, կը կործանէր ինքն իրեն... Սեւակի պատմումին գտած ընդունելութիւնը եթէ երբեք որոշ չափով կը մնայ ենթակայ նորութեան, նորոյթին, բայց հաւանաբար կը հետաքրքրէ այդ օրերուն մասնակի մէկ ընկալչութիւնը: Ազգայնական վիպակը (Ա. Ահարոնեան) Սահմանադրութեան հռչակումովը (1908) Պոլսոյ հրապարակը կ'ողողէր, ու նման ամէն չափազանցութեան՝ կը յոգնեցնէր: Շիրվանզատէի հասարակ պատմումը, որոշ մեղրալուսնէ մը ետք, կը դառնար իր թերթօնային արժէքին: Այս խուժումներուն ղերը պիտի ըլլար մէկ կողմէն յոգնեցնել, միւս կողմէն նորութեան պահանջը զօրացնել: Տեսէք ի՞նչ կ'ըսէ մարդուկ մը Սեւակի ոճին համար... «Զգացումներու փափկազգաց նկարիչ մը, լեզուի ciseleur մը և բառին ամբողջ ուժովը՝ հաճելի գրագէտ մը: Գրական նոր

ճիւղ մը կը ստեղծէք, որուն վրայ հիացողներէն մէկը ներեցէք որ ես ըլլամ»։ Եթէ իզմիրի մէջ շատ գրող հոպիտի մը (Յ. Ալիիար) սա տողերը կը գտնէք ծածաղելի, ահա ձեզի ուրիշ ալ վկայութիւն ... «Շնորհաւորութիւններս այն զմայլելի ձեւին համար որով կը գրէք ձեր բժիշկի էջերը։ Զէք կարող երեւակայել թէ որպիսի՝ խանդավառ ընդունելութիւն գտած են առնոնք ընթերցող հասարակութեան մէջ, թէ՛ հոս, թէ՛ արտասահման։ Ասիկա նախ կ'ապացուցանէ այն անտարակուսելի գրական ճարտարութիւնը, որով կը գրէք ձեր յօդուածները, քերթուածի մը չափ թըրթռուն, երկրորդ՝ մանկավարժական այն մեթոտը, որով հիւանդութեանց սարսափն ու գարշանքը կը ներշնչէք, առանց խրատի ու քարոզութեան հին պաւսալ մեթոտին, և երրորդ՝ այն ոճը, ափսո՛ս, այնքան տառապանք կայ մեր հասարակութեան ծոցն ալ, ու ա՛յնքան հիւանդ, ա՛յնքան վիրաւոր»։ Այս տողերը ելած են գրչէն Ռուբէն Զարգարեանին որ այդ րմբերցող հասարակութեան միջին դատումը ունենալէն զատ, ունի նաև գրողներուն ալ հասկացողութիւնը։ Արդ, ինչ որ ամէնէն աւելի վիրաւոր էր, ու այսօր մեզի կը ներկայանայ այնքան անդաման, ատիկա ճիշտ այդ զմայլելի որակուած ձեւն է ահա։ Սեւակի արձակին այս նուազումները կուգան բազմատեսակ պատճառներէ։ Ատոնցմէ ոմանք վերը ինչպէս ուշադրութեան։ Ահա ատոնցմէ ուրիշներ։ Անիկա գրած է լրագրին համար ու ահաւոր աճապարանքով։ Անիկա գրած է թաքուն ճնշումին տակը օգտապաշտ հանգանակին։ Անիկա գրած է քիչիկ մը ընդառաջելու համար զինքը պարուրող հիացումը։ Կարճ՝ արեւմտահայ գրականութեան մէջ տիրական կերպին անձնատուր, անիկա ուրիշ կենսական զբաղումներու հետ, ասոնց ներած չափովը, նաև չէ վախցած ըստա-

սարկելէ(*) այդ գրականութեան, Ու նոր չէ որ երկուութիւնը վտանգ մը կը կազմէ, քիչ մը ամէն ճակատի վրայ:

Որանաւոր պարագայ մը՝ որուն չէինք անդրադարձած երբ Սեւակի վիպակները շաբաթներու կամ ամսուան մը ընդհատով կ'երևային «Ազատամարտ»-ի մէջ: Ստոյգն ան է որ անոնք չէին վերածուած սպասման (այս մանրամասնութիւնը չեմ ուզեր շահագործել, Ախորժակն ալ կարող է բնաւորութեան վերածուիլ): Ընդհանուր տենդին մէջ, որ այդ վիպակներուն հրատարակութեան տարին կը զատէ մեր նսեմ, արիւնոտ

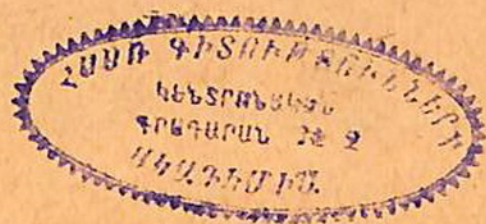
(*) Ասիկա հին ցաւն է մեր զոյգ գրականութեանց, Հայ գրագէտը չքեղ, անվերածելի սիրող մըն է, ֆրանսացիներուն amateurը: Թէ ինչո՞ւ, պարզ է պատճառը: Բայց Սեւակի համար ներկայացողը տարբեր տաղանայ մըն է: Ասպարէզին համար ու անոր մէջ իր աչքերը գոցող գրագէտ շատ քիչ ենք ունեցած: Բայց սերունդներու կը պարտինք, շատ ցանցաւ բացառութեամբ, ինչ որ կը կազմէ մեր գրականութեան ամէնէն մաքուր փառքերը: Սեւակը պիտի չարժանանար ուրիշ ճակատագրի, Բայց ահա յիսուն տարի վերջ մեր երախտագիտութիւնը չենք սակարկեր մեր դրողներուն մեզի ձգած վատտակին հանդէպ: Որքան ալ անբաւարար՝ մեր այսօրուան պահանջումները գոհացնելու, մեր վաւերական գրագէտներուն դործը կ'արժեւորենք նախ իրենց շրջանին համար, երկրորդաբար կ'ըլլանք խանդավառ նաեւ այն վայելքով որ մեզի կուգայ անոնցմէ, այս անգամ ցեղին տեւական արժէքներուն իրենց բերած նպաստին համար: Անուններ չեմ տար (պէտք պիտի ըլլար յիշել բոլոր նուիրական դէմքերը մեր երեք սերունդներուն): Միակ օրինակ մը պիտի ճշդէր իմ մտածումին տարողութիւնը: Պաշտօն-իւր-իւր իւր-իւր պիտի ճշդէր իմ մտածումին տարողութիւնը, գործարու-մին, մատուցումին համար, քառորդ դարու անջրպետով մը, կը պարզեն գրեթէ նոյն պայմանները որոնք կ'իշխեն Բժիշկին Գիթիֆէն ՓՐՈՒՅՈՒՄԻՆ ԻՋԻՆԻՆԻ համար: Անկախաբար երկու քրոնիկներուն ցեղային այլապէս բարձր իւր-իւր քանակէն որ պարտի ըլլալ խտացած ամէն արուեստի գործի մէջ, Սեւակի հատորը կը տկարանայ նաեւ արտայայտութեան զանցումներով, մինչ անոր ցեղային տարրը այնքան քիչ է՝ բաղդատուած Պաշտօն-իւր-իւր իւր-իւր հատորին պարունակած անմահ հայեցիութեան: Սեւակ, ապրելով իր ժողովուրդէն հեռու, զրկուած էր անոր սուրբերուն պաշտպանութենէն:

տարիներէն, իր խոստումներովը, մարդու պէս ապ-
րիկ կրնալու այնքան հեռացած իրողութեանց մեզի
մատչելի դառնալու գրեթէ ապահով փաստերովը,
մենք գուրգուանքն ունէինք մեր հին արժէքներուն
ու բարձր կ'ուզէինք գնահատել մեր նոր ուժերը:
1941ին վերջերը գրուած սա ուսումնասիրութիւնը
իմ մէջ ուրիշ աշխարհի մը լոյսէն կ'առնէ իր գիծերը:
Հատորը, կազմուած այդ վիպականերէն, իմ մէջ կը
թելագրէ ուրիշ զգայութիւններ: Մտայ անոր ընթեր-
ցումին մէջ, առանց վախի, հաւանաբար պաշտպա-
նութեանը տակ քառորդ դար առաջուան հոգեւիժա-
կին: Մեծ էր իմ ուրախութիւնը: Առաջին քանի մը
վիպակաները ճառագայթող նորութիւն, գեղեցկու-
թիւն էին, ինչպէս եղած էին ատենին: Անոնք նուա-
ճեցին իմ մէջ ամէն անհանգստութիւն: Մէկ շունչով
կարդալը անշուշտ ընթերցողի առաքինութիւն մըն է,
բայց թերեւ է նաեւ առաքինութիւնը ինքզինքը կար-
դացնող գրողին: Հատորին կէսը չհասած, մենք ըն-
տելացած ենք գրողին նորութեան: Ձեզ կը զրկեմ, հոս
ընդհատելով սա մտածողութեան գնացքը, Զօրապի
Խղմամբի Զայներ հատորին. պիտի կարդաք թերեւ
գաղջ տրամադրութեամբ, բայց պիտի չազդուիք յոգ-
նութեան այն զօրաւոր զգացումէն որ կը ծանրանայ
ձեր աչքերէն ներս, ձեր հոգիին վրայ: Խղմամբի
Զայները իրենց խորքի զանազանութեան չեն պար-
տիր իրենց բախտը: Զայն կազմող կտորները գրուած
են գրողին կարելի խղճմտութեամբը, պայծառ մտա-
տեսութեամբ եւ որոշ պատասխանատուութեամբ:
Սեւակի վիպակաները զուրկ են սա թեթեւ բայց այն-
քան ալ բախտորոշ առաքինութիւններէն: Ու ան-
խուսափելին կ'ունենայ տեղի: Դէպքերուն ահառ-
ութիւնը՝ նոյն, տռամին խռովքը՝ նոյն, պատ-
մումին թէքնիկը՝ նոյնը մնալուն հակառակ, Յաւի
Միսր, Մեռցնելու Իրաւունքը, Տէլիբիում Թրէ-
մէն, յիշելու համար քանի մը նմոյշ, մեզ կը ձգեն
գրեթէ անտարբեր: Առեղծուածին դժուար չէ լու-

ծուճմը: Նորութեան պաշտպանութիւնը աւելի չ'ար-
ժեք քան որևէ պաշտպանութիւն: Ամէն արուես-
տագէտ ամէն բանէ առաջ պատասխանատու է ար-
ուեստին որ հէքեաթային, բնազանցօրէն խոշորցուած
բան մը չէ սա տողերուն վրայ, այլ պարզագոյն բան
մը. ամէնուս ծանօթ խղմանք: Ու այդ խղմտանքն
է որ աղօտած, թուլացած է այդ պատմութեան
ներսը:

Բժիշկին Գիրքէն ՓրճՈՒԱԾ Էջերը ընդհանուր
ըսուածքով մը, կը տառապի՝ նաև արտայայտու-
թեան անփութութենէն: Հոն քիչ է թիւը բացար-
ձակ էջերուն (Մանչերուն Գերեզմանը-ին մէջ որոշ
էջեր, Լուուկը՝ ամբողջ) որոնք իսկապէս յարգանք
պարտադրէին: Քառորդ դարը բաւած է հատորին
սրութիւնը (արտայայտման) մեղմելու: Իր մեծ մա-
սին մէջ, այսօր անիկա ցաւը կ'առթէ լրագրականով
արատաւոր, ընկերաբանականով սպառազէն, ձգ-
տումով ծանրաբեռն վիպումին: Կը յիշեմ աւելի
լուրջ կորանքներ: Մեր լաւագոյն վիպասանին, Երու-
խանի վիպակներուն հաւաքածոն (Կեանքին մէջ), Զէ-
կիւրեանի Հայրենի Զայները անկարող եղան իրենց հե-
ղինակները լրջօրէն վտանգելու սակայն: Մէկը իր
յիշատակին կոթողը ունի՝ Ամիրային Աղջիկը: Միւսը՝
Վանքը, որ բաւ է անոր անունը փրկելու: Սեւակի
համար, քննադատը չունի ուրիշ պատեհութիւն եթէ
ոչ անոր քերթողութիւնը արժեւորել, ազատելու հա-
մար այսքան գեղեցիկ առաքինութիւններով օժ-
տուած դէմը մը անարգ կորուստէ մը:

Այսօր քան չենք փորձեր առնուազն
կրկնութիւնը Ռ. Սեւակի ալլապէս ալ շահեկան
կենսագրութեան: Արմէն Սեւանի «Նահասակ
Գրողներ» հասորը, Սօֆիա, 1931, կը խորհիմք
քե պիտի գոհացնէ հետաքրքիրները:

Ռ. ՍԵՒԱԿ

(1885—1915)

ԲԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ

ՓՐՑՈՒԱԾ ԷԶԵՐ

Մ Ի Ծ Ն Ա Ր ...

— Բժիշկ, ըսաւ, զաւակ չունենալու համար ճար մը, ճարակ մը չունի՞ս . . . :

Ու ա'յնքան բնական ու մտերիմ կերպով ըսաւ այդ ահագին, գրեթէ ոճրագործային հարցումը, որ զարմացած երեսը նայեցայ. լա'ւ սնած ու ինքնիրմէն գոհ մարդու երես մը, կարմիր ու տափակ, որ կարծես առատ ճաշէ մը վերջ «Փա՛նֆ Տեառն» կ'ըսէր:

Փա՛նֆ Տեառն: Ո՞ւրկէ արթնցաւ մէջս այս միտքը, չե'մ գիտեր. յետոյ միայն հասկցայ որ Տիրոջ փառք տալու այնքան ալ զօրաւոր պատճառներ չունէր:

Իր նախնական հագուստ-կապուստը, իր բարի' անասունի աչերը, իր լայն վիզը որ օձիքը չէր սեղմեր, իր ծանրկեկ ոսկի շղթան, հաստ փայտի մաշած գաւազանը՝ որուն կը

կռթնէր, ու վերջապէս իր ձեռքի սև համրիչը՝
լինծի հասկեցուցին թէ այս մարդը համոզելու
համար՝ իմ փաստերս Գիտութենէն աւելի Կրօն-
քին մէջ պէտք է փնտռէի, «Անեցե՛ք ու Բազ-
մացարու՛ք» ին շուրջ:

Բայց խորաթափանց ու խորամանկ, ան
խսկոյն զգաց որ իմ Աստուածաշնչական հըմ-
տութիւնս շա՛տ տարտամ, ու կրօնական փաս-
տերս ալ շա՛տ տկար էին, ու ինծի ցոյց տալու
համար որ փաստերուն զօրաւորագոյնը ի՛ր կողմն
էր, իր գրպանին մէջ կամա՛ց մը ձեռքով քանի
մը արծաթներ հնչեցուց:

Այն ատեն ա՛լ չի համբերեցի:

— Ի՛նչ, ըսի, թող անդին աղքատին զա-
ւակները տասնեակներով ծնին. չոր հացով մը
մեծնան փողոցներու մէջ, շան ձագերու պէս,
առանց բժիշկի ու առանց կրթութեան, երբ
փոքր՝ գերեզմանները լեցնեն, երբ մեծ՝ ձեր
գործարաններն ու քսակները, ու դո՛ւք՝ որ
ամէ՛ն դիւրութիւն ունիք առողջ, զարգացած,
օգտակար անհատներ հասցնելու՝ եկեր էք զա-
ւակ չունենալու համար ճար ու ճարա՞կ խըն-
դրելու. դո՛ւք որ ձեր ոյժին ու ձեր տարիքին
լիութեանը մէջն էք, կայտա՛ռ, առո՛ղջ...

— Առո՛ղջ, առո՛ղջ. ընդմիջեց՝ զլուխը
հաստատ հաստատ շարժելով:

Բայց ես թող չտուի որ շարունակէր. զիս

համոզելու երկրորդ փորձ մը ըլլար թերեւս այն .
ու մատենագարանս ցոյց տալով իրեն՝

— Կը տեսնէ՞ք, ըսի, այս բոլոր գիրքերը .
անոնք իմ վարպետներս ու իմ հայրերս են .
բոլորն ալ ինծի կը նային . ես իրաւունք չու-
նի՞մ կեանքէն կանխաւ զրկելու այն զաւակ-
ները, որոնք թերեւս օգտակար ու երջանիկ
պիտի ըլլան կեանքին մէջ . . . :

Այն ատեն, ծա՛նր ծա՛նր կշռելով իր բա-
ռերը՝

— Բժի՛շկ, բժի՛շկ, ըսաւ, դուն դեռ ե-
րիտասարդ ես . առա՛նց գիտնալու մի՛ դատեր .
գիտութեան պէս չոր մի՛ ըլլար . այդ մատե-
նագարանին գիրքերը բոլո՛րն ալ կոնակնի՛ն
դարձուցեր են կեանքին . մինչդեռ կեա՛նքը . . .
է՛ն երջանիկ կարծուած կեա՛նքը . . . :

Ձի կրցաւ շարունակել . օդին մէջ լա՛յն
շարժում մը ըրաւ ձեռքով, ու գլուխը վար
հակեց : Դերասանութի՞ւն էր ըրածը . . . :

Կը գիտէի այդ հակած գլուխը, որ ո՛չ
հանճարի ու ո՛չ չարիքի ուռեցքներն ունէր .
կըր, պարկեշտ, քրիստոնեա՛յ գլուխ մը : Յե-
տոյ մազերը գիտեցի, քառասունէն-քառասունը
հինգնոց աղ-պղպեղ մազեր՝ որոնք իր տարի-
քին ու իր դաստիարակութեան համեմատ կա՛րճ
պէտք էր կտրուած ըլլային . ինչո՞ւ երկայն էին
անոնք . տեղ տեղ երեցող բացութիւնները

Ժածկելու համար: Այդ համեստ ու գաղտնի ճաղատութիւնը ուշադրութիւնս գրաւեց. առնիկա գագաթին լուսեղէն թագը չէր, ոչ ալ ճակատին պատկառելի բացութիւնը, որոնց առաջինը փորձառութեան, և երկրորդը՝ խելացութեան նշան կը համարուին, ու երկուքն ալ քիչ թէ շատ հպարտ են իրենցմէ, նախաս Բաց Է-ի հպարտութիւնով մը: Ո՛չ, ասիկա պահուած տո՛ղ ճաղատութիւն մըն էր. հազի՛ւ տեսանելի, տե՛ղ տեղ միայն, անտառին մէջ գտնուող բացաստաններուն պէս՝ որոնք հեռուէն չեն երեւար ու գիտցողնե՛րը միայն կը գտնան: Յետոյ, մտքի ոստումով մը, խոհեցայ որ ձեռքի հաստ գաւազանը զարդի համար չէր, այլ իր քալուածքը երաշխաւորելու համար . . . : Ու իսկո՛յն կասկածը ծագեցաւ մտքիս մէջ, յանկարծակա՛ն, սարսափելի՛, չը զսպուո՛ղ կասկածը: Ի՛նչ . . . այդ բարի քրիստոնեայի գլխուն մէջ կը կրծէ՞ր միթէ որդը, աշխարհքիս ամէնէն զգուելի որդը . . . :

Կարելի՞ է սակայն այդքան փոքր բաներէ այսքա՛ն մեծ կասկածներ ունենալ: Ո՛վ դուք, որ այսպէս կը խորհիք, չէք գիտեր թէ հիւանդութիւն մը կայ որ բոլոր ախտերը իր մէջ կը պարունակէ ու կը գերազանցէ զանոնք. ճաղատութի՞ւն թէ բորոտութիւն, յիմարութի՞ւն թէ անդամալուծութիւն, կոկորդի՞ թէ փորի

ցաւ, բոլորն ալ. ու դեռ այնպիսի՛ ցաւեր, որոնք չեն ըսուիր ու չեն խոստովանուիր: Ու այդ հիւանդութիւնը մեր մէջն է, ամենուրեք, ամենազօ՛ր, անտեսանելի: Իր անունին շուրջ մարդկութիւնը դաւադիր լռութիւն մը սարքած է. չարիքին լռութիւնը: Հարուստ շրջազգեստներու տակ կը պտտի, ներկուած շրթներու վրայ կը ժպտի, մէ՛կ հպումով կը փոխանցուի. . . .: Ի՞նչ պատճառ կար որ այս մարդը զերծ ըլլար այդ հպումէն:

— Խեղճ մարդ, ըսի, քու կեանքիդ մէջ գաղտնիք մը կայ որ ինձմէ կը պահես:

Սարսափա՛ծ՝ դրանս նայեցաւ որ լաւ մը գո՞ց է:

— Գթա՛ ինծի, գթա՛ տարիքիս, բժի՛շկ, ըսաւ. . . .: Բայց քանի որ մատդ վէրքի՛ն վրայ դրիր, լա՛ւ է որ սիրտս բանամ, անգամ մը գոնէ կեանքս թունաւորող ցաւը դուրս թափեմ: Ա՛յս, եթէ ժամանակին գիտցա՛ծ ըլլայի, խօսա՛ծ ըլլայի, թերեւ իմ ցաւիս ալ դարման մը գտնէին: Բայց մեղի այս բաները չի սորվեցուցին, բժի՛շկ: Դպրոցները մեղի քառակուսի արմատներ սորվեցուցին. կեանքին արմատը՝ ամօ՛թն է՝ ըսին: Ու ես՝ քիչ շատ դիրքի տէր մարդ, նոր կարգուած մարդ, ես ինչպէ՞ս ըսէի որ ամօթալի ու սարսափելի բա՛ն մը կեանքիս արմատը կը կրծէր. . . .: Քանինե՛ր

գիտեմ որ աներկիւղ ու անպատիժ կը մեղանչեն: Ես միշտ ժուժկալ ապրեցայ, կնոջմէս զատ կին չճանցայ . . . :

Կասկածո՞վ երեսը նայեցայ:

— . . . Բացի մէկէն . . . մէ՛կ անգամ միայն . . . : Ու գլուխը անգա՛մ մըն ալ դուռին կողմը դարձուց, ու ձայնը աւելի ցած-ցընելով՝ ըսաւ .

— Այն ատեն մենք դեռ նոր ամուսնացեր ու մեղրալուսնի համար Վենետիկ գացեր էինք: Օր մը, Մեծ-Հրապարակին վրայ կեցեր՝ աղաւնիները կը դիտէի: Վրայէս հասկցան որ օտարական մըն եմ. մէկը եկաւ որ ինծի Սուրբ Մարկոսին թուականները պատմէ. միւսը եկաւ որ Տօթերու պալատը պտտցնէ. ուրիշ մը եկաւ որ զիս ապակեղարդերու գործարանները տանիլ կ'ուզէր. վերջապէս չորրորդ մը եկաւ որ սրտէ՛ս խօսեցաւ, «քեզի, ըսաւ, աշխարհքիս ամէնէն գեղեցիկ բանը ցուցնեմ»: Արդէն Վենետիկի համար այդ տեսակ խօսք մը լսեր էի: Գաղջ արեւը արիւնս կը տաքցնէր, առջեւ աղաւնիներ իրա՛ր կը կծծէին . . . : «Աշխարհք գալ, ու աշխարհքին համը չառած երթա՛լ՝ ըսի. ինչո՞ւ Աստուծոյ շինած հրաշալիքին մօտենալը մեղք ըլլայ . . . »: Մօտեցայ ու բերնիս համը առի . . . : Երբ պանդոկ դարձիս՝ տեսայ կինս — դեռ տասնըեօթը տարու — որ

Ժպտելով ինծի իր շրթներն երկնցուց, ինքզինքէս զգուեցայ. հասկցա՛յ որ հոգիս թունաւորուեր էր, ամիսներ վե՛րջ միայն գիտցայ որ մարմինս ալ թունաւորուեր էր . . . : Ի՛նչպէս կրնայի երեւակայել թէ, կապոյտ աչերով ու սև մազերով այդ փոքր աղջկը, դժոխայի՛ն սերմնացանի մը պէս՝ մա՛հ էր ցաներ մէջս իր մերկ թւերով . . . :

Ու այդ պարկեշտ մարդը որ ո՛չ Տօթերուն պատմութիւնը գիտէր Վենետիկէն համ առնելու համար, ո՛չ Հառաչանաց-կամուրջին անցեալը, ո՛չ Սուրբ Մարկոսին արժէքը, այդ խոնաւ քաղքին մէջ, միայն Վենետիկի վաճառուհին էր տեսեր . . . :

— Սողոմ-Գոմո՛ր, Սողոմ-Գոմո՛ր, կը հառաչէր. թող երկինքին կրա՛կը տեղայ այդ մեղքի տուներուն վրայ:

Ուզեցի իր ցաւը մեղմել, ցոյց տալով որ քանինե՛ր կը տառապին իր ախտէն:

— Եթէ, ըսի, Սողոմոն իմատունին հետ քիչ մըն ալ Վօլթէր կարդացած ըլլայիր, աչքերդ աւելի՛ բաց պիտի ըլլային աշխարհային իրողութիւններուն վրայ: «Երբ որ, կ'ըսէ այդ ծերունին, երեսուն հազարնոց բանակ մը՝ հաւասար թիւով բանակի մը դէմ կը ճակատի, կրնանք վստահացնել որ, երկու կողմէն մերձաւորապէս քսան հազար սիֆիլիս կայ»:

— Ա՛խ, բժի՛շկ, այդ բառը մի՛ ըսեր, այդ բառը կը զզուեցնէ զիս...: Վօլթէրէն հազարներո՞վ տարի առաջ Աստուածաշուէնչը՝ աւելի՛ պատշաճ կերպով՝ արգիլուած պտուղին քով օձ մը նկարեր է...: Այդ օձը իմ բոյնս քանդեց, ո՛չ թէ միայն իմ արիւնս, այլ զաւակներուս արիւնն ալ թունաւորեց: Այդ խեղճերը՝ դեռ հազի՛ւ քանի մը ամսու՝ կը վիժէին իրենց մօր արգանդէն, կեանքի զաւարումներով, արիւնոտ, զարհուրելի...: Յետոյ զաւակ մը եկաւ, ինն ամսու. ա՛խ այդ զաւակը, ի՛մ զաւակս...: Մարմինն ամբողջ, փշտիկ-փշտիկ, պալար-պալար, թարախ ու շարաւ...: Միայն երկու օր ապրեցաւ. բայց այդ երկու օրերը՝ երկու դարեր...: Ո՛չ, բժի՛շկ, ես՝ ա՛լ զաւակ չեմ ուզեր, ես՝ ա՛լ զաւակ չեմ ուզեր. եթէ նոյն իսկ ան ապրի, չէ՞ որ զիս անիծելով պիտի ապրի: Եհովան երբ կ'ըսէր թէ «Ես վրիժառո՛ւ Աստուածն եմ, ու մինչեւ եօթներորդ սերունդդ կը հարուածեմ քեզ...», չէ՞ որ այս հիւանդու-թեան համար կ'ըսէր...:

Ու այդ հաստատուն, այդ աստուածավախ մարդը, տղո՛ւ մը պէս, տղո՛ւ մը պէս սկսաւ լալ...:

— Իմ կինս ինծի իր հարստութիւնը բերաւ: Ան ինձ իր միամտութիւնն ու իր ժպիտը բերաւ, վա՛յ Աստուած, ես ի՛նչ տուի իրեն: Ան

կարծեց դրախտը մտնալ, ես իր դպած տեղը դժոխք ըրի: Ան երախայ մը ուզեց, ես է՛ն սարսափելի հրէշը նետեցի իր ձեռքերուն մէջ: Ան իր շրթներն ինծի մօտեցուց, ես իմ երախս բացի. նայէ՛, բժի՛շկ, բերա՞ն է այս . . . :

Իր բաց բերնէն գաղջ գարշահոտութիւն մը ելաւ. խորը, բերնին խորը, պատառոտած, խռռոչուած, կերուած տեղեր կային. տեղ տեղ կարմիր, արիւնոտ, ճերմկոտած, դեղնու տած. «որդնոտած» պիտի կարծէր անփորձ աչք մը:

Ու այս մարդը որ մարդերուն մէջ կը շրջէր, յարգուա՛ծ, որ խունկ ու սաղմոս կը բուրէր, որ այրերուն իբրեւ տիպար այր, աղ-ջիկներուն իբրեւ տիպար ամուսին կը ցուցուէր, այս մա՛րդը՝ իր մէ՛կ համբոյրով՝ հազա՛ր անգամ աւելի թունաւոր քան Յուդայինը, ամբողջ սերունդներ վարակելու պաշտօնը ունէր . . . :

Ու բաղդը — որուն համար կո՛յր է կ'ըսեն — հազարներո՛ւ մեղքը քաւելու համար, կարծես դիտմա՛մբ, ընտրած էր այս խեղճ քաւութեան նոխազը, այս պարկեշտ ու տգէտ մարդը, որ նոյնիսկ կ'անգիտանար թէ իր մէկ լորձունքին մէջ այնքա՛ն վարակիչ ոյժ կայ . . . :

Ոտքի ելաւ. գլուխը երերտկալէն՝ բռունցքը դէպի երկինք վերցուց, և կարծես թէ Մովսէսին երկու քարէ-տախտակները վերցնէր իր

երկու ձեռքերուն մէջ, անոնց բովանդակ ծանրութեան տակ ընկճուած՝ ինքնիրեն՝

— Մի՛ լնար... ըսաւ:

Մի՛ լնար: Այդ մէ՛կ բառին մէջ պատուէր մը ու պատուհաս մը կար, դաս մը ու դաւադրութիւն մը: Բոլոր կիրքերը, փորձութիւնները, վայելքները, գաղտնի համբոյրները կը դատէր ու կը դատապարտէր այդ մէ՛կ բառը: Մի՛ լնար... ամբողջ արքայութիւն մը ու դժո՛խք մը:

Ու երբ ան կը մեկնէր, ես անգա՛մ մըն ալ կը դիտէի իր հաստ փայտէ գաւազանը՝ որ իր անկայուն ու ինկող քալուածքը կ'ապահովէր, իր մատները՝ որ թեթեւ մը կը դողային, իր թարթիչները որ վարագոյրի պէս վար իյնալու ձև մը ունէին, իր բիբերը՝ ասեղի ծակերուն պէս նեղ, ու կը նախատեսէի որ իր քայլերուն ետեէն կ'երթար քաղեալը, տռամին վերջին արարուածը, որ մարդուն վրայէն իր աստուածութիւնը կը վերցնէ՝ անոր ծննդագործութիւնը ջնջելով, որ զարհուրելի ցաւերով կը տանջէ, որ կ'անդամալուծէ ու կը ստորնացնէ, որ մարդկային ամէն սրբութիւն գարշանքի մէջ կը լրացնէ, որ չի՛ մեռնիր, այլ ողջ ողջ կը փտեցնէ . . . :

— Մի՛ լնար...:

Կ Է Ս Խ Ե Ն Թ Ը

Գեղեցիկ առտու մը անակնկալ նամակ մը առի Պոլսէն: Յայտնի ընտանիք մը կը խնդրէր ինձմէ իսկոյն Մօնթէ-Քարլօ մեկնիլ՝ որովհետեւ հոն իրենց տղան յանկարծակի խենթեցեր էր, ու իբրեւ փաստ՝ ներքակ սա՛ տեսակ նամակ մը Ղրկեր էին՝ տղուն կողմէ իրենց գրուած:

«Սիրելի սիրեցեալ»

«Գրուիլնցիդ ստանալով ստանալուս պէս ստացայ ու պատասխանը գրելով գրելցիքն կը գրեմ...»

Ու այս ոճով 16 խոշոր երեսներ: Բայց ինչ որ զիս պարունակութենէն աւելի հետաքրքրեց՝ գիրերուն ձևն էր: Հազար հինգ հարիւր տարիէ ի վեր Սահակ-Մեսրոպին զիւտը այսքա՛ն չար-չարուած չէր: Այլանդակ հասակներով, դող-դոջո՛ւն, բարակո՛ւկ գիծեր՝ որոնք կ'ելլէին, կ'իջնէին, ո՛ւր երթալնին չգիտնալով կը շար-ուէին, տեղ մը կը մնային, կամ ինքզինքնին գտնելու համար ծուռ ու մուռ շրջանակ մը կը գծէին և խոշոր բառ մը ծակի մը մէջ կը սեղ-մէին, այնպէս որ բառերը՝ իմաստ մը տալու ճիգով ստիպուած էին կրկնուելու, տասնա-պատկուելու, քովէ քով շարուելու, գլուխ

գլխի տալու՝ զինուորական գծով տողանցքի մը պէս:

«Յարգանքներու յարգանքներով յարգանքներս...»

Ու այս 16 էջերուն մէջ ստորակէտ մը, վերջակէ՛տ մը անգամ չի կար: Որովհետեւ այդ ամենափոքր բանը որ կէտն է՝ իր տեղին դնելու համար բաւական որոշութիւն ու վճռականութիւն պէտք է, բա՛ն մը որ շա՛տ խելօքներուն անգամ կը պակսի: Ու նամակին պարունակութիւնը ա՛յնքան ալ ապուշ չէր: Տարտամ ու անհամարձակ կերպով ա՛յն կը հասկցուէր որ, տղան իր դրամները կերեր, նոր ոսկիներ կ'ուզէր. (այդ ոսկիներուն թիւը չկարդացուելիք բան մըն էր, թուաբանութիւններու մէջ չմտած, բոլորովին նոր թուանշան մը . . .)

Ճամբորդ մը ասկէ աւելի խելացի ի՞նչ բան կրնար պահանջել իր հարուստ ծնողքէն: Բայց անոնք կ'ենթադրէին որ անպատճա՛ռ տղան իր հարստութիւնը խաղարաններուն մէջ կորսնցնելով խելքին եկած էր:

Շոգեկառքին մէջ 18 ժամեր քանի՛ անգամ կարդացի այդ 16 էջերը՝ մտքիս մէջ լոյս մը ծնցնելու համար, ու ընդհակառակը, այդ բոլոր սիրելիք սիրեցեալները, շոգեկառքին ցնցումները, անիւներուն տկտկոցը բոլորովին թրմրեցուցին ուղեղս: Այդ նամակին ապշութիւնը

անհանգստացուցիչ, գրեթէ վարակիչ բան մը ունէր իր մէջ: Ու կէս գիշերէ մը վերջ, բոլորովին չուարած, իջայ Մօնթէ-Քարլօի կայարանը:

Անծանօթ քաղաքի մը մէջ ո՞ր երթալ այդ մութին: Նեղ փողոցի մը մէջ, դրան մը վերեւ, աղտոտ լոյս մը կը պլպլար, մի'ս-մինակ ու կասկածելի — (չեմ գիտեր ինչո՞ւ): Մօտեցայ, պանդոկ մըն էր. աղ-պղպեղ գէր կին մը սենեակ մը ցուցուց. բայց դրան կղպանք չունենալը անհանգստացուց զիս . . .

— Հոս վստահութեան տուն մըն է, ըսաւ կինը . . . Պարօնը մինա՞կ է . . .

— Այո՛, պատասխանեցի . . . սնտուկս կայարանը ձգած եմ . . . :

Փոքրիկ սենեակ մըն էր՝ թուղթէ ծաղիկներով: Գաղջ, թափանցող, անանուն բոյր մը կար օդին մէջ, իգական հոտ մը: Լայն անկողինը հազիւ ծածկուած էր. ճմռթկած սաւան մը՝ խորհրդաւոր փոսերով: Մոմս մօտեցուցի, երկու կարմիր աղտեր տեսայ, դեռ թաց . . . :

— Մնաս բարո՞ւ վստահութեան տուն . . . :

Ու նոր արշաւ մը սկսայ մութին մէջ, փողոցէ փողոց, մինչև որ յոգնած գլուխս մաքուր բարձի մը վրայ կարողացայ հանգչեցնել: Առաւօտուն, սովորական ժամիս արթնցայ: Դեռ սենեակը խաւար էր. քնացայ ու նորէն արթնցայ, նորէն խաւար. բայց այնպիսի խա-

ւար մը՝ ինչպէս ըլլալու էր աղջամուղջը, դեռ Աստուած իր նշանաւոր «Եղիցի լոյս»ը չարտասանած: Այս որքա՛ն երկար էին Մօնթէ-Քարլօի գիշերները: Նորէն ու նորէն քնանալ փորձեցի, մինչև որ պանդոկապետը, կեանքիս վրայ կասկածելով՝ եկաւ դուռս բանալու: Ա՛յն ատեն միայն տեսայ որ այդ սենեակը պատուհա՛ն մը, ծա՛կ մը անգամ չունէր: Կատարեալ տուփ մը: Գիշերը չխեղդուիլս ալ հրա՛շք մը պարզապէս: Ոսկեզօծ քաղաքներու զնահատութեան մէջ այս փաստն ալ մի՛ մոռնաք:

Դուրսը կէսօր էր: Ծիտա՛կ խենթիս հասցէին դացի ու տանը դիմաց ճաշարան մը նըստայ: Խորհրդաւոր դուռը բացուեցաւ, գլխուն վրայ կարմիր Ծեւով մարդ մը երևցաւ, մօտեցայ ու բարեցի:

— Աստուծո՛ւ բարին, ինչպէ՞ս էք, ըսաւ, — այնպիսի անտարբեր ձեռով մը, որ կարծես օրը տասն անգամ կը տեսնէր զիս:

Հետո ճաշի նստաւ. հին բարեկամներու պէս, ասդիէն-անդիէն խօսեցանք: Ծիշտ է որ իր ուռեցած ականջները իրեն դէմքին ապուշ թանձրութիւն մը կուտային, բայց խենթ մը չէր այդ մարդը, հազա՛ր անգամ ո՛չ: Գաղտնիքին բանալին գտնել կարծեցի՝ իր հետ կիներու մասին խօսելով, երեսը թթուեցուց. խաղարաններուն ակնարկութիւն ըրի, ուսերը

Թօթուեց : Արդէն շուարած , աւելի շփոթեցայ :
Հապա եթէ սխալ մարդու օձիքէն բռնած ըլ-
լայի՛ր . . . :

Ամուսնացած մարդ մըն էր . ինծի երկար-
բարակ իր կնոջ վրայ խօսեցաւ՝ որ քիչ մը
տկար ըլլալուն , այդ օրը միասին չէ կրցած
ելլել . իր մեծ տղուն համար ինձմէ զուիցե-
րիական վարժարանի մը հասցէն ուղեց . պզտիկ
տղայ մըն ալ ունէր , շատ պզտիկ , որ այս օրերս
ակռայ հանելուն՝ փորը քիչ մը թոյլ էր . . . :

Յետո՛յ միայն գիտցայ որ այս մարդը ո՛չ
կին , ո՛չ զաւակ ունէր , այլ պարզապէս ստելու
փափաք մը . բայց բոլորովին բնական , անշա-
հախնդիր , անվնաս սուտեր . առուեսը՝ առ-
ուեսի՛ն համար :

— Ծնողքիդ նամակ մը գրեր ես . — ըսի
անհամարձակ :

— Ձե՛մ յիշեր , ըսաւ :

— Դրամներդ խաղարաններու մէջ կերեր ես :

— Սխա՛լ է :

— Հապա ո՞ւր գացին ոսկիներդ :

— Յորեկները պաղպաղակ մը կ'ուտէի . . . :

— Հարստութիւնդ միայն պաղպաղակո՞վ

հատցուցիր :

— Առտուներն ալ կաթ մը կը խմէի , թո-
թովեց . աչքերը լեցան , մօրուքին մէջ ար-
ցունքներ գլտորեցան : Մեղքցայ , զղշացի :

Մարդը իր դրամը կերեր էր. ե՞ս ինչ կը խառնուէի . . . : Բայց ան այսպէս չէր խորհեր, կ'ուզէր իր լացովը զիս համոզել իր անմեղու-
թեանը վրայ, կ'ուզէր որ անպատճառ հաւա-
տամ թէ ինք պարկեշտ մարդ մըն էր. ո՛չ
կիւնը, ո՛չ գինին, ո՛չ խաղը չէին հրապուրած
զայն (ու այս ճի՛շտ էր) . . . : Բայց, մարդիկ
չար էին, իր գէշութիւնը կ'ուզէին, փողոցէն
անցած ատեն խորհրդաւոր կերպով իրարու աչք
կ'ընէին. (ա՛ս ալ ճիշտ էր, բայց իր գլխուն
Ֆեւին համար էր): Շատեր զինքը սնանկացնե-
լու, կախաղան հանելու կը ջանային, աշխարհիս
ամէն ծայրերէն անվերջանալի ու անկարելի հա-
շիւներ կը ղրկէին՝ իր բնա՛ւ չճանչցած մարդե-
րէն . . . : Ա՛ս ալ ճիշտ էր, ու ահա թէ ի՞նչպէս. —

Այս խելօքիկ մարդը երբեմն-երբեմն իր
մեծուքեան երազներն ունէր, բայց մեծ ըսածս՝
չա՛տ մեծ, խելքի մտքի մէջ չսղմող մեծու-
թիւն մը: Քանի որ բոլոր մարդիկ իրմո՛վ կը
զբաղէին ու դաւադրութիւններ կը սարքէին իր
շուրջ, ուրեմն կրնար ըլլալ որ անգիտակցաբար
ինքնշահաւոր անձ մը ըլլար, ո՞վ գիտէ, թերեւս
ապագայ թագաւոր մը . . . : Այս մարդը իր
երազին հաւատալու դժբախտութիւնն ունէր.
ու այս տեսակ հիւանդներու բնական տրամա-
քանութիւնով, կ'ուզէր իր պզտիկ կեանքը այդ
մե՛ծ գաղափարին պատշաճեցնել կանխաւ . . . :

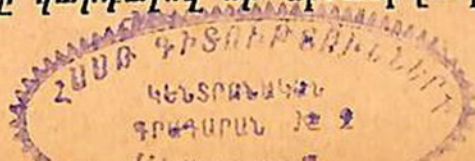
Իր բանակին համար ֆրանսական գործարանի մը իշու լաւագոյն կաշիէն թմբուկներ կ'ապսպրէր՝ բայց ա'յնքան թիւով որքան էշ չկար աշխարհիս երեսը . . . եթէ այդ անուշով միւս միայն համեստ չորքոտանիներուն կ'ակնարկէր: Գերմանիոյ կայսեր ինֆնագիր նամակ մը կը գրէր՝ անոր պզտիկ աղջկան ձեռքը խնդրելու համար: Բայց այդ մեծ ամուսնութեան արժանավայել պալատ մըն ալ պէտք էր: Մօնթէ-Քարլօի բարձունքներուն վրայ սքանչելի ծախու ապարանք մը տեսեր, ու ամենայն պաշարիւնութեամբ, առանց սակարկութեան, թաղաւորի վայել ձեռով ստորագրութիւն մը նետեր էր՝ զնելու խոստումի մը տակ:

Այդ օրէն ի վեր գործերը գէշցեր էին, սուտ ու փուճ օրէնքներով իրմէ ահագին դրամներ կը պահանջէին տան մը համար՝ որ զնած չէր, պա'րզ ստորագրութիւն մը միայն . . . Ուրեմն իրա՞ն ա'յնքան մեծ արժէք ունէր իր մէ'կ ստորագրութիւնը:

Այսպիսի մեծամուրթիւններու մէջ հատցուցեր էր դրամները, ու նորերը գտնելու համար այլանդակ շահագիտութիւններու մէջ կ'իյնար:

Գիտնականի մը ապսպրեր էր որ իր հաշուոյն արուեստական բրիճձի գիւտին աշխատի:

Օր մը կարգաւով որ սքաւիվարիւս ջու-

Թակ մը հազարաւոր ոսկիի ծախուեր էր՝ իսկոյն գրեր էր իտալական գործարանի մը, որ իրեն 12 տուգէն սքրաւիլարիուսներ հայթայթեն՝ տասը տարի վերջ տասնապատիկ գիներով ծախելու համար։ Ու գործարանին ամիս մը պայմանաժամ տուեր էր. բայց այդ պայմանաժամին մէջ ինք բոլորովին ուրիշ բաներու վրայ կը մտածէր, ու բացարձակապէս կը մոռնար ջութակները։

Այդ բոլոր մեծաքանակ ապսպրանքներէն միա՛յն երկու բան պահած էր իրեն՝ որ սենեակին մէջ տեսայ։ Ահագի՛ն, անծա՛յր, անվե՛րջ չուան մը որ շուարեցուց զիս։

— Ծովերուն լայնութիւնն ու խորութիւնը պիտի չափես, ըսի։

— Ո՛չ, ըսաւ պաղարիւնութեամբ, այս տեղ անվստահելի երկիր է, եթէ սենեակը զան՝ պատուհանէն փախչելու համար է։

Բայց ես գիտէի որ դարձեա՛լ կը ստէր, իր սովորութեան համաձայն. այդ անհատում չուանը ինքզինքը ձեղունէն կախելու համար էր...

Ու սնտուկ մը բացաւ. մէջը ի՞նչ կը կարծէք որ ըլլար. ածելինե՛ր, ածելինե՛ր, անթի՛ւ, անհամա՛ր, բոլորն ալ իրարո՛ւ նման ածելիներու լեռ մը... Ես զարմանքէ զարմանք կ'իյնայի՝ երբ ան միւսնոյն մեծութեամբ ուրիշ սնտուկ մըն ալ բացաւ՝ բերնէ բերան յար և նման ածելիներով լեցուն։

— Աստուծոյ սրբուածներն են, ըսաւ :

Ասոր վրայ շատ չպնդեցի, դուրս ելայ : Ահա մարդ մը որ գիշերները հազարաւոր ածելիներ կը սրցնէր, ու ցորեկները խելօք-խելօք եւ ազատ-համարձակ փողոցներուն մէջ կը պտտէր. մինչև որ անմեղ մը չմեռցնէր՝ Օրէնքը զայն յիմարանոց չէր կրնար նետել. որո՞ւ փոյթ թէ այլանդակ զնումներով փճացուցած ըլլար իր հարստութիւնը. ան կես-խեցքն էր. արդէն բժշկութիւնն ալ խենթութիւն չ'անուաներ այս հիւանդութիւնը : Իր յիշողութեան կորուստը, իր ըրածներուն մանկական տարօրինակութիւնը, իր աւելորդ ստախօսութիւնը, իր յաջորդական մեծամոլութիւնն ու մենամոլութիւնը, ու մանաւանդ իր խօսելու դժուարութիւնը և իր թափթփած բառերը, իր գիրերուն պէս՝ լեզուին ու մատներուն ալ դողալը, շա՛տ որոշ հիւանդութեան մը անունը կ'արթնցնէին մտքիս մէջ :

Ինչպէ՞ս սկսեր էր այդ հիւանդութիւնը. ո՛չ թէ յանկարծակի (ինչպէս ծնողքը կը գրէին), այլ ամիսներու ընթացքին : Բարեկիրթ մարդ մըն էր ան, որ քիչ քիչ իր բնութիւնը փոխեց : Նախ մեղամաղձոտ դարձաւ, սենեակին մէջ բանտարկուած՝ օրը հարիւր սիկարէր կ'այրէր ու կը մարէր. յետոյ բարկացող դարձաւ, ընտիր հասարակութեան մը մէջ յանկարծ զզուելի

շարժում մը կ'ընէր, գարշելի բառ մը կ'արտասանէր: Ծնողքը նախամեծար համարեցին զայն ճամբորդութեան պատրուակով տունէն հեռացնել, ու մինչև որ վերոյիշեալ նամակը չստացան՝ խենթ ըլլալը չգուշակեցին: Արդէն ծնողները այդպէ՛ս են. ա՛յնքան երկար ատեն որ դրամներն չուզես՝ խելացութեանդ վրայ չեն կասկածիր . . . :

Բարալիզի ժեներալն էր այս հիւանդութիւնը, քոյրը այն միւս սարսափելի հիւանդութեան՝ որ քապէս կը կոչուի, և որոնց երկուքին ալ հայրը հինցած սիֆիլիզ մըն է: Բայց նախ պէտք էր ստուգել որ այս վերջին ախտը ընդունած էր ժամանակին:

— Այո՛, ըսաւ, անանկ բան մը կար . . . հի՛ն պատմութիւն . . . :

Արիւնին ու մարմինին քննութիւնը կասկած չի ձգեցին. դարմանելն անկարելի էր, ընելիքս պա՛րզ: Զինքը չոգենաւի մը բժիշկին յանձնելով՝ շիտակ Պոլիս ղրկեցի: Եւ ա՛լ մինակ մնացած՝ քիչ մը ատեն հանգչեցայ այդ սքանչելի քաղաքին մէջ: Վերադարձիս՝ չոգեկառքին մէջ նորէ՛ն կարդացի նշանաւոր նամակը ու նորէ՛ն երեւակայեցի այդ խենթը, բայց այս անգամ ո՛չ թէ տարտամօրէն, հապա շա՛տ որոշ կերպով՝ այնպէ՛ս, ինչպէս մօտաւոր ապագայի մը մէջ պիտի ըլլար ան, անխուսափելիօրէն:

Ուղեղը իր այդ վերջին ու տարօրինակ լոյսերէն վերջ՝ բոլորովին պիտի խաւարէր, սեփ-սե (առջի գիշերուան սենեակիս պէս), ապուշութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար, շար-ժուֆները անկարելի, անկողնին պիտի դամուէր, լեզուն պիտի կորսնցնէր, ուտելը պիտի մոռ-նար, օրը քսան սաւան պիտի աղտոտէր, օր պիտի դար ուր ա՛լ զայն կերակրեն ալ ան-կարելի պիտի ըլլար, իր է՛ն սիրելիներուն դար-շելի պիտի դառնար, պիտի նեխէր . . . ու ասիկա՝ անխուսափելիօրէն:

Բայց այս պատմութիւնը անակնկալով սկսաւ և անակնկալով ալ պիտի վերջանար: Տուն դար-ձիս՝ Պոլսէն նամակ մը գտայ, ուր ինծի կ'իմա-ցընէին որ խենթը՝ հոն հասած օրն իսկ՝ հազիւ բժիշկին հսկողութենէն ազատած՝ հորը նետուեր էր . . . կարծես դիտմամբ՝ իմ անխուսափելի գուշակութիւններս զուր հանելու համար:

Բնութիւնը, որ ամէն չարիքին քով բա-րիք մըն ալ դրած է, այդ սարսափելի ախտին քով՝ իր դարմանն ալ ցոյց տուեր է. այս հի-ւանդները գիշեր-ցորեկ մէ՛կ բան կը մտածեն՝ անձնասպանութիւնը: Բժիշկները որ ուրիշ դար-ման մը չեն գտած՝ կը բաւականանան արգի-լելով իրենց այդ բնական հակումը: Սակայն, լաւագոյն չէ՞ հոր մը աղտոտել քան տարինե-րով նուիրական բոյն մը թունաւորել:

Ու հիմա կը յիշեմ դեռ այն օրը՝ երբ մօլորուքին մէջ խոշոր արցունքներ կը գլտորցնէր՝ զիս համոզելու համար որ ինք բարի ու խելօք մարդ մըն է . . . : Ա՛լ կը հաւատամ քեզի, խեղճ մարդ, դուն չես ստեր: Ստողները ա՜նո՛նք են որ քու հոգւոյդ կորստեան վրայ կուկորդիլոսի արցունքներ կը թափեն . . . :

Թող կրօնագէտներն ու բարոյագէտները անձնասպանութեան վրայ վիճին. թող իմաստասիրական հատորներ արձակեն իրարու գըլխուն. մէկը պիտի գտնուի՞ ինծի բացատրելու համար որ, մարմնապէս ու հոգեպէս ի՞նչ պիտի արժէր այդ կեանքը, խօսելու, զգալու, շարժելու, սնանելու, մտածելու անկարող, մէզի մէջ փտած մտի կտոր մը՝ որ շանը նետես չուտեր . . . :

Լօզան, 1913

ԱՊՐԻԼԸ ՅԱՂԹԵԼ Է

Ո՛վ մարդ, մտածած ես երբեք այն հրաշալի բանին վրայ որ կեանքն է:

Կ'ըսեն թէ համբոյրներ կան որ վա՛րդ կը ծլցնեն: Վարդն ի՛նչ է որ. համբոյրներ կան որ մարդ կը ծնցնեն:

Ծնողներ, ուսուցէք ձեր տղաներուն թէ իրենց մէջ Աստուած մը կը քնանայ:

Ու վա՛յ անոր որ մուծ անկիւններու մէջ կը խաթարէ, կ'աղտոտէ, կը թունաւորէ կեանքի գործիքը: Այդպիսին դժբա՛խտ հայր մը պիտի ըլլայ, եթէ երբե՛ք հայր ըլլայ . . . :

Ապաժառանգ, պակասաւոր, ցաւազար, մեղամաղձոտ, այսահար, ախտազին զաւակներուն հաշիւը գինեմուլ և ցոփակեաց հայրերո՛ւն հարցուր . . . :

Այնքա՛ն փափուկ է սիրոյ պտուղը:

Խաւարի մէջ բանտուած այդ փոքրիկ մարմինը ո՛չ կը տեսնէ, ո՛չ կը լսէ, ո՛չ կը խօսի, ո՛չ կը շնչէ: Բայց այդ մտի կտորը բոլո՛ր սըրտերէն աւելի զգայուն է:

Այդ ապագայ կեանքը՝ մայրական տխրու-
թենէ մը իր ամբո՛ղջ ճակատագրով կ'ազդուի:

Մօրը սրտին մէ՛ն մի կոչը իր փոքր սրտին մէջ կ'արձագանդէ: Ան ցաւէ՛ մը, խոցէ՛ մը, ոչինչէ՛ մը կրնայ մեռնիլ մօր կենդանի արգանդին մէջ...:

Բայց պիտի ապրի՛: Ու ահա՛ վճռական ժամը, տառապանքի ու յոյսի այն փոթորկալի՛ ժամը՝ ուր զաւակի մը ծնունդը ու մօր մը մահը նժարին երկու աչքերուն մէջ զիրա՛ր կը կշռեն, վարանոտ տատանումներով . . . :

Այրը արդէն հեռացաւ, մեղաւոր անասունի մը պէս: Սարսափահար կինը միայնակ է այն խոշոր Անծանօթին առջև, որ իր արիւնէն սնոյց, և որ վայրկեանէ մը պիտի մեռցնէ զինք գուցէ . . . :

Որքա՛ն երանելի է սակայն այսօրուան երեխան. ան այժմ կրնա՛յ հասկցնել իր լեզուն, կրնա՛յ արտաքին աշխարհի հետ յարաբերութեան մտնել . . . :

Կը տեսնե՞ս սա Գիտութեան մարդը որ գլուխը մօր որովայնին վրայ հակած՝ մանուկին սիրտը կ'ունկնդրէ: Մանուկն անոր ականջին կանխա՛ւ կը պատմէ իր տարիքը, իր հասակը, իր առողջութիւնը, իր ի՞նչպէս ծնելու դիտաւորութիւնը, — գլխո՞վ, ձեռքո՞վ թէ ոտքո՞վ աշխարհ գալու իր որոշումը . . . :

Ու ահա ծնաւ:

Բայց որքա՛ն սիրուն է այս Անծանօթը որմէ մայրը կը վախնար . . . :

Մէ'կ էին, երկո՛ւք եղան, ու իրարու կը
ժպտի՛ն . . . :

Աստղ մըն էր որ աշխարհ ինկած: Սակայն
երկնքէն իջնող այս հրեշտակին համար որքա՛ն
դառնութիւններ ունի երկիրը: Հացի փշուր մը
բաւական է զայն խեղդելու: Պիտի կրնա՞յ ապ-
րիլ, թէ միայն հի՛ւր է . . . :

Հարսանիթի, կեղծ-մաշկի, կապոյտ հագի,
չառատենդի, ուղեղատապի զոհերուն հաշիւը
սգաւոր մայրերո՛ւն հարցուր . . . :

Եթէ ուժեղ է՝ պիտի յաղթէ՝ ու պիտի ապրի:
Բոլոր ախտերուն և մահերուն մէջէն այդ
կենսունակ մսակոյտը իր ճամբա՛ն պիտի բա-
նայ: Այդ դողդոջուն էակը, զոր բզէ՛ղ մը բա-
ւական էր մեռցնելու՝ բոլո՛ր դժուարութիւն-
ներուն պիտի յաղթէ, պիտի ուռճանայ, պիտի
մեծնայ, թագաւո՛ր պիտի ըլլայ . . . :

Ու ո՛չ թէ աշխարհագրական կէտի մը թա-
գաւորը. ամբողջ կենդանական ցեղերուն, շըն-
չաւոր և անշունչ էակներուն թագաւորը:

Երէկուան դառնուկը այսօր առիւծնե՛րը
պիտի դողացնէ ու վանդակներու մէջ պիտի
բանտէ զանոնք իր զբօսանքին համար:

Հեռներուն պիտի հրամայէ որ խոնարհի՛ն,
եթէ ո՛չ՝ անոնց փորոտիքին մէջէն պիտի ան-
ցընէ իր երկաթէ ճամբան:

Երկնքին պիտի հրամայէ որ լռէ՛. եթէ ո՛չ՝

չանթարգելով մը պիտի վիժեցնէ անհնազանդ տարրերուն կատաղութիւնը, թնդանօթով մը պիտի փարատէ ամպի ծոցին մէջէն սպառնացող կարկուտը . . . :

Երկրին արգանդէն խաւարին ոգիները դո՛ւրս պիտի կանչէ, անկերպարան մետաղներուն պիտի հրամայէ որ ծռին, ձև առնեն ու աշխատին իրեն համար :

Արարչութեան կարգն ու սարքը պիտի փոխէ : Բնութիւնը զայն հողի՛ն դատապարտած էր, ան ծովերուն և օդերուն պիտի իշխէ :

Ովկիաններու մէջտեղը թաւալող անդրջրհեղեղեան լեռնանման վիշա՛պը պիտի հաւածէ : Ամպերէն վեր ճախրող արծի՛ւը պիտի սարոսփեցնէ իր սրնթաց սաւառնակին վրայ թառած . . . :

Ահաւասիկ թագաւորը, տիեզերքին թագաւորը . . . :

Բայց որքա՛ն տկար, ո՛րքան խղճալի է ան . . . :

Այն որ երէկ օդերուն մէջ կ'արշաւէր, այսօր սողունի մը պէս անկողին գամուե՛ր է, խղդուկ-խղդուկ կը հազայ . . . : Աներևոյթ թշնամիներ իր կոկորդը լեցուցեր, իր շունչը կղպեր են . . . :

Թագաւորը պիտի մեռնի՛, ու չի՛ հասկնար թէ ո՞վ է զայն մեռցնողը . . . :

Սերունդէ սերունդ վայրի դազանները կոտորեց: Թունաւոր զեռունները անհետացուց իր բնակութենէն, մարդասպաններու համար օրէնքներ չինեց, ու չուաններու ծայրէն կախեց անհնազանդները . . . : Ո՞վ է ուրեմն թըշնամին, ո՞ւրկէ մտաւ . . . :

Բայց կը տեսնե՞ս դուն նորէն սա զիտութեան մարդը, որ հիւանդին վրայ փափկութեամբ կը ծռի, աննշան սրսկում մը կ'ընէ սրունքին մէջ, վայրկենաբար միլիոնաւոր մանրէները կոկորդին մէջ կը մեռնին, ու, կեցցէ՛ թագաւորը . . . :

Ան մինչև այժմ միա՛յն տեսանելի թշնամիներուն դէմ պայքար մղեր էր. հիմա նոր խաչակրութիւն մը կը սկսի՝ անեսաանելիներուն դէմ . . . :

Որո՞նք են այդ խաչակրութեան զօրասպետներն ու իշխանները:

Անոնք ոսկեճամուկ զարդեր չունին: Սուսերի տեղ սուր դանակ մը, ատրճանակի տեղ մանրադիտակ մը կայ ձեռքերնին:

Մոլիէտին հեզնած բժիշկները որ դեռ երէկ արքաններուն աղիքները լուալո՞վ միայն կ'ապրէին, այսօր ամբողջ երկրագունտի վրայ ձեռք ձեռքի տուեր են, համամարդկային կեանքին պաշտօնեաները, վերջնական Յաղթութեան յուսատունները եղեր են:

Կը տեսնե՞ս սա ծերունին, որ կատղած շունին երախէն ումպ մը լորձունք կը հաւաքէ՝ քննելո՛ւ համար:

Կը տեսնե՞ս սա երիտասարդը, որ չա՛ր աշխարհներու մէջ կը մեռնի՝ հնդախտին գաղտնիքը յափշտակելու համար:

Կը տեսնե՞ս սա նոր Պրօմէթէոսը, որ խաւարին ծոցէն ռափուժը գողնալով՝ իր ձեռքերը կ'այրէ այդ մոգական հուրէն:

Կը տեսնե՞ս սա հայ գիտունն ալ, որ Ռէօնթկէնեան ճառագայթներուն գիտակից զոհը կ'ըլլայ Նոր-Սլիսարհին մէջ:

Բայց դեռ ի՞նչ անանուն բժիշկներ կան որ ուրիշներո՛ւ կեանքին համար կը մեռնին, անգիտացուած . . . :

Արդի՞ւնքը . . . :

Մոռցա՞ր ուրեմն այն օրերը ուր ամբողջ ժողովուրդ մը, իր արքաներով ու ասպետներով՝ վէրքերու մէջ կը փռէր: Այդ քսան հազար բորոտնոցներէն, որոնք Եւրոպայի մակերեսը կը ծածկէին՝ այսօր հա՛տ մը իսկ չէ մնացեր . . . :

Ժանտախտը, Ծաղկախտը, Հնդախտը՝ դժոխքէն փախած այդ երեք Աստուածները, որոնք մէկ տարուան մէջ անթիւ բանակ մը սրէ կ'անցնեն՝ ա՛լ չեն զօրեր ոտք կոխելու այս անծայրածիր Եւրոպան զոր բժիշկներ կը պաշարեն:

Անոնք պահակներու պէս կը հսկեն քաղաքակրթութեան սահմանագլխին վրայ: Ու որպէսզի ժողովուրդներ կարենան հանգիստ քնանալ՝ իրենք անքնն կը սպասեն խրամատին վրայ, նենգ թշնամիին դէմ ճակատ ճակատի . . . :

Այս անհաւասար կռուին մէջ՝ որ անդէ՛ն մարդը կատղած Աստուածներուն դէմ կը մղէ, յաղթութիւնը մե՛րը պիտի ըլլայ . . . :

Առջի օր Ծաղկախտն ու Կեղծմաշկը անձնատուր եղան: Երէկ Կատաղութիւնը խելօքցաւ: Այսօր Ժանտատենդն ու Ֆրանկախոր յաղթուելու վրայ են: Վաղը Թոքախտին է կարգը . . . :

Յիշէ՛ Սպարթացի մօր խօսքը, — «Վահանո՛վդ կամ վահանի՛դ վրայ»: Պիտի յաղթես կամ պիտի յաղթուիս, ուրիշ ճար չկայ . . . :

Բժիշկնե՛ր, սորվեցուցէք ձեր հիւանդներուն, որ քաջ ըլլան. ապրիլը յաղթել է: Յուսահատներուն համար այս կեանքին մէջ տեղ չկայ . . . :

Վա՛յ հոգեւոր ու մարմնաւոր տկարներուն, վա՛յ երկչոտներուն, վա՛յ յոռետեսներուն, վա՛յ թերահաւատներուն: Վատերուն համար այս աշխարհին մէջ տեղ չկայ . . . :

Յոգնած ես՝ տո՛ւր ինծի քու ձեռքդ: Որովհետեւ եթէ կեանքի պայքարը տիեզերական

օրէնք է, իրերօգնութիւնն ալ կենդանական
բնա՛զդ է :

Մենք երգելո՛ւմ երթանք վաղուան :

«Մահուան» չե՛մ ըսեր, որովհետեւ հիւան-
դութենէ մը մեռնիլը այնքա՛ն անբնական ու
անիրաւ է, որքան արկածէ մը մեռնիլը . . . :

Բոլո՛ր երկիրներու ախտաւորներ, իրարո՛ւ
միացէք, ձեռք ձեռքի տուէք, կազմակերպուե-
ցէք մե՛ծ յաղթութեան, կեանքի՛ն յաղթու-
թեան համար . . . :

Յառա՛ջ. ապրիլը յաղթե՛լ է . . . :

Լօզան, 1913

ՀԱՐՍԵՐՈՒՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

— Հարսնիքիս առաջին գիշերը՝ ամուսինիս երկու տարբեր սենեակներ ցոյց տալով պիտի ըսեմ. «Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր ննջասենեակը, և ահաւասիկ իմինս . . .» :

Այսպէս կ'որոշէր Սիւզան՝ ամէն անգամ որ իր ընկերուհիներէն մէկը ամուսնանար։ Ու որքա՛ն դպրոցական բարեկամներ ունէր ան։ Աշխարհիս ամէն երեսներուն վրայ, այս կամ այն քաղքին մէջ, տարի չէր անցներ որ անոնցմէ մէկը կամ երկուքը Համուսնանային։ Այն ատեն Սիւզան անհամբեր կը սպասէր առաջին նամակին, տարիներէ ի վեր խոստացուած այն խորհրդաւոր, մտերիմ ու սարսափելի նամակին, որ վե՛րջապէս պիտի բանար իր անքերուն վարդագոյն վարագոյրը։

Հին ու միամիտ սովորութեան մը համաձայն, դեռ վարժարանին գրասեղաններուն վրայէն՝ հասո՛ւկ աշակերտուհիներ, օր մը իրաւուն գրել խոստացեր էին իրենց ուղեղը հարկող կարմիր գաղտնիքը . . . :

Այդ օրէն ի վեր քանինե՛ր թռան իրենց բոյներէն՝ թռչուններո՛ւ պէս, թռա՛ն ու լռե-

ցին, չարե՛րը . . . : Սիւղան դեռ տունը կը մնար՝ մըջիւններու պէս . կը մնար ու կը խորհէր՝ «Չարե՛րը . . . » :

Կարծես բոլորն ալ խօսք-մէկ ըրեր էին լռելու : Գոնէ գիրքե՛րը բացատրութիւն մը պարունակէին այդ կենսական, այդ ահագին հարցին վրայ : Բայց նո՛յն իսկ բժիշկները, փոխանակ մերկացնելու հանելուկը, կը զգեստաւորէին, բամպակներու մէջ կը փաթթէին զայն . . . :

— Ինչո՞ւ . . . Ինչո՞ւ . . . , կը խորհէր Սիւղան : Ու տարիքը առած ամէ՛ն աղջիկներու պէս կը սկսէր քիչ-քիչ վախնալ այդ մութ ու չխոստովանուող բանէն . . . : Ահա թէ ի՞նչ պատճառով կանխաւ պատրաստեր էր իր հիմենեան յատակագիծը՝ պաշտպանողական հողի վրայ . . . :

— Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր ննջասենեակը, և ահաւասիկ իմինս . . . :

Տարիներու ընթացքին տարտամ ո՞խ մը սկսեր էր մեծնալ իր պզտիկ սրտին մէջ՝ այրերու դէմ, կո՛յր ո՞խ մը, անկերպարան, անհամարձակ ու անորոշ ո՞խ մը, որ դեռ արմատ չունենալուն՝ չէ՛ր ծառանար . . . :

Ամէնուն պէս ինքն ալ գիտէր որ, տեղ մը, կիներ կազմակերպուած ու զինուած էին եսասէր մարդերուն դէմ պայքարելու համար : Բայց ինք անոնցմէ չէր, ո՛հ, ո՛չ . . . : Ան ի՞նչ ընէր

բոլոր այրերը՝ ան մէ՛կ մարդ մը յաղթել կ'ուզէր միայն, և ո՛չ թէ բռնի ոյժով, այլ իր սրտին ոյժով, իր գեղեցկութեան ոյժով, իր անձնուիրութեան ոյժով, իր տկարութեան ոյժով...

Ինչպէ՛ս պիտի սիրէր, որքա՛ն պիտի գգուէր, քանի՛ հնարքներ պիտի ստեղծէր երջանկացնելու համար այն միա՛կ մարդը որ չէ՛ր գար, ու պիտի չգար գուցէ . . . :

Իրեն համար պէ՛տք մը, պահա՛նջ մը, գեղարուե՛ստ մըն էր կնութիւնը։ Սն ո՛չ թէ բնութեան կոյր կատակով՝ այլ կարծես ի՛ր ուզելովը էգ ծնած ըլլար . . . :

Սիւզան այն մի՛շտ ժպտուն արարածներէն էր՝ որոնք կրնան հաւասարապէս թագաւորի տուն մը ու բանուորի բոյն մը շէնցնել։

Ու տեսնելու բան էր թէ ի՛նչ ճարտարութեամբ կը վարէր իրենց տունը, ի՛նք իր գըլխուն, դեռատի տանտիկնոջ մը պէս։ Իր մեծ քոյրը գիշերօթիկ վարժարանի մը մէջ ուսուցչուհի ըլլալով՝ հազիւ ամիսը անգամ մը կու գար տուն։ Իր ալեոր մայրը՝ տարիներու բեռին տակ կ'քած, երկուքի կոտրուած էր։ Իր հայրը՝ պետական գրադարանապետ մը՝ մեռած էր արդէն, ու հիմա անոր նիհար կենսաթոշակով կ'ապրէին։

Այդ նիւթական նեղ պայմանները քիչ մը լայնցնելու համար՝ Սիւզան քանի մը ուսա-

նողներ ընդունեց իր տան մէջ: Ու տեսնելով
էր իր ուրախութիւնը, իր գործունէութիւնը, իր
հպարտութիւնը: Հին ու մենաւոր սենեակները
սկսան կեանքով լեցուիլ, խայտալ, երգել, աշ-
խատիլ ու բզզալ, փեթակի բջիջներուն պէս...:

Սիւզանին այնպէս կը թուէր որ իր տունը
ա՛լ տեսակ մը համալսարանի մասնաճիւղ եղած
էր: Լաւագոյն ուսանողները հո՛ն կը ճաշէին,
հո՛ն կը վիճէին, գիտութեան ու գեղարուեստի
վերջին տեսութիւնները հո՛ն իրար կը զար-
նուէին, անշօշափելի նրբութիւններու, անհա-
սանելի բարձրութիւններու կը հասնէին:

Ու ամէն տարեվերջի՝ երբ այդ տունէն
ուսանող մըն ալ կ'աւարտէր ու կը մեկնէր,
Սիւզանին սրտէն կտո՛ր մըն ալ կը փրթէր, իր
ետեէն թռչելու համար դէպի հեռաւոր ու կա-
պոյտ երկիրները, ու զաղտնի հպարտութիւնով
հետեւելու համար իր փառքի ճանապարհին...:

Բայց այդ ներքին փոթորիկէն ո՛չ ոք բան
մը կը նշմարէր: Սիւզան, միշտ ժպտուն, հիմա,
մնացած ուսանողներուն վրայ կը թափէր իր
ամբողջ խնամքը, հոգածութիւնը, սէրը, իր
կուսական սրտին մէջ գտնելով հաճելիութեան
անսպառ զանձերը:

Ատեն-ատեն երբ սեղանին վրայ խօսակ-
ցութիւնը կը մարէր, ան միշտ պատրաստ հար-
ցում մը ունէր իր լեզուին տակ:

— Պա՛րոններ, ի՞նչ կը խորհիք արդեօք տկար սեռին վրայ . . . :

— Տկար սե՞ռ . . . երբ թագաւորներն անգամ կը խոնարհին ձեր առջև: Կինները միայն հաւատք չունին իրենց կատարելութեան. չեն ներեր որ իրենց սեռէն մէկը գտնուի որուն դէմքին, հասակին, տարիքին կամ գոնէ վարքին ու բարքին վրայ տկար կէտ մը չըլլայ: Տկար սեռին առասպելը իրենք հնարած են . . . : Մենք ձեզ գեղեցիկ սեռ կը կոչենք, Օրիո՛րդ . . . : Սիւզան կը շիկնէր:

— Իմ ալ կարծիքս այն է որ, կ'ըսէր ուրիշ մը, եթէ երկինքը ապրէինք՝ կինները պիտի թագաւորէին, ու մենք հազիւ թէ դռնապաններ ըլլայինք հոն . . . : Իսկ հոս, երկրի վրայ, ուր բիրտ ոյժը կը տիրէ, ես պիտի չցանկայի որ կինները իրենց պատուանդանէն իջնէին մեր ցեխերուն մէջ պայքարելու համար . . . : Ընտանիքը իրենց միակ երկնային ապաւէնն է այս երկրագունտին վրայ. հոն է կիներուն թագաւորութիւնը . . . :

Այն ատեն Սիւզան դաշնակին առջև կ'անցնէր, ու բոլորն ալ վայրկեան մը երկինքներ կը փոխադրէր իր մատներուն խաղովը . . . :

Ա՛խ, այդ բարակ մատները, կնոջ մատները: Միայն համբուրուելու համար եղած հուրի մատներ չէին անոնք: Ընտանեկան ի՛նչ

հրաշքներ կը գործէին ամէն օր, անգիտացուած, պահուըտող ու անանուն հրաշքներ:

Այդ մատներուն շնորհիւ իր հինցած տունը նոր հարսի մը պէս կը ժպտէր, իր համեստ հագուածքը ոչինչով մը կ'ազնուանար, իր անշուք սեղանը ծաղիկով մը կը հարստանար: Մէկ ձուկով քանինե՛ր կշտացնելու Յիսուսին հրաշքը ինք ամէն օր կ'իրագործէր . . . :

Սիւզան կ'ին մը չէր, այլ Կինը: Սակայն ինչո՞ւ ան դեռ աղջիկ կը մնար . . . :

Ճիշտն ըսելու համար, յաճախ մօրմէն տարտամօրէն խնդրած էին իր ձեռքը, ու միշտ մայրն ալ տարտամօրէն հասկցուցեր էր որ Սիւզանէն առաջ մեծ քոյրը կար . . . :

Սակայն հիմա որ քոյրը արդէն պսակուեր էր, Սիւզան բացարձակապէս կը յամառէր աղջիկ մնալ:

Ինչո՞ւ . . . :

Օր մը այցելութեան դացեր էի իրեն, սովորական տեսակցութեան մը համար՝ իբրեւ իր հօր ու իր տան նախկին բարեկամ:

— Բժիշկ, ըսաւ, այսօր պատմելիք ի՞նչ նորութիւն ունիք հիւանդանոցէն:

— Մի՛ հարցնէք, Սիւզա՛ն, սարսափելիք բան մը, չըսուելիք բան մը . . . :

— Եթէ այդպէս է . . . անպատճառ ըսէք:

— Ձեր փափուկ ականջներուն համար չէ, Սիւզա՛ն:

— Զիս տղու տե՞ղ կը դնէք, բժիշկ։ Գուցէ ես ալ ձեզի բան մը ունիմ ըսելու. սարսափելիք բան մը, չըսուելիք բան մը։

— Զեր պատմելիքը երբեք պիտի չհաւատարի իմինիս, Սիւզան։ Բժիշկի մը մէկ օրուան տեսածը բաւական է ամբողջ կեանք մը թունաւորելու։ Սակայն կը խոստովանիմ որ այսօրուան տեսածէս դեռ մարմինս փուշ-փուշ է։ Երեւակայեցէք երիտասարդ, զմայլելի, ոսկեգոյն աղջիկ մը, կարմիր՝ վարդի մը պէս, ու անառակ՝ նժոյգի մը պէս։ Երեւակայեցէք ամէնէն նուրբ ժանեակները, սնդուսները, ժապաւէնները, ու անոնց տակ ամէնէն ահռելի ախտը, իր ամէնէն դժոխային, իր ամէնէն վարակիչ ձևով։ Կը կարմրի՞ք, Սիւզան...։ Իմացէք ուրեմն թէ ան չթողուց որ ներարկուեմերն սկսէի. վաղն իսկ պիտի ամուսնանայ եղեր...։ «Մեղրալուսնէս վերջ ամուսնիս հետ միասին կուգանք դարմանուելու» ըսաւ...։

— Օ՛րս ըլլայ... բացազանչեց յանկարծ Սիւզան, կրակ կտրած։

— Զեզի ի՞նչ եղաւ, Սիւզան։

— Ինծի ի՞նչ պիտի ըլլայ...։ Հապա՛, թող այրերը ամենազգուշի ախտերու մէջ ներխին, ամենագարշելի անկողիններու մէջ մտնեն, ու վստահ են որ հիմենեան սուրբ բարձին վրայ ամենամաքուր կոյսը պիտի ունենան...։ Կա՞յ

միակ աղջիկ մը որ նոյն վստահութիւնն ունենայ իր ամուսնին վրայ . . . : Թող գոնէ կոյս մը գտնուի որ մեր ամէնուս վրէժը լուծէ . . . :

— Բայց ինչէ՞ն գիտէք որ այդ գժբախտ ամուսինը անմեղ մը չէր :

— Հոգ չէ՛, պոռաց Սիւզան, իմ քոյրս ալ անմեղ մը չէ՞ր . . . :

— Ուրեմն ձեր քոյրը . . .

— Տխո՛ւր, տխո՛ւր պատմութիւն մըն է ըսելիքս, բժի՛շկ . բայց չըլլա՛յ որ մօրս ըսէք, խեղճը մինչև հիմա լուր չունի . . . : Գիտէք որ տարինե՛ր ամբողջ խնայողութեան հրաշքներ գործելով մեծ քոյրս կոկիկ դրամօժիտով մը՝ վաճառականի մը տուինք : Սակայն չէ՛ք գիտեր թէ ան ի՞նչ տուաւ ի փոխարէն իմ քրոջս . ամէնէն հրէշային ախտը . . . : Իր տատրակի մարմինը կարմիր-կարմիր դուրս տուեր էր . . . : Ես այն ատեն տգէտ էի . եթէ միա՛յն կասկածէի, եթէ միայն քոյրս բառ մը ըսեր, սա մատներովս կը կուրցնէի իր էրկան աչքերը . . . : Սակայն քոյրս լռեց, ու հեռու տեղեր գացին իրենց ամօթը պահելու . . . : Եթէ մայրս օր մը գիտնար միայն թէ ի՞նչ մեղրալուսնի ճամբորդութեան մեկնած է իր աղջիկը՝ կաթուած կ'իջնէր խեղճին վրայ . . . :

Բայց ահաւասիկ որ դուռը զգուշաւոր կերպով բացուեցաւ, ու սեմին վրայ երևցաւ ծերունի մայրը . . . :

Երկու դաւադիրներու պէս կարմրեցանք ու լռեցինք: Լսե՞ր էր արդեօք . . . : Ոչ: Ներուզութիւն խնդրելով հեռացաւ .

— Շարունակեցէ՛ք, տղաքներս, շարունակեցէ՛ք . . . :

Բայց Սիւզան որքա՛ն հեռու էր մօրը ենթադրած սիրոյ զգացումներէն: Որքա՛ն դաւնութիւն կար այդ զուարթ աղջկան գիրկը, որքա՛ն արցունք իր սոճլաուն աչքերուն ծայրը, որքա՛ն տառապանք իր տրոփուն սրտին խորը: Ամբողջ կանացի ցեղը կը յառնէր ու կը փութորկէր իր փոքրիկ մարմնին մէջ: Նուիրուելու, գգուելու, երջանկացնելու համար հրաշակերտուած իր մարմինը, մարդերը մէ՛կ համբոյրով կը թունաւորէին . . . : Ամէնէ՛ն զգայուն, ամէնէ՛ն նրբալար քնարը, որ սիրահար մատներու հպումին տակ կրնար մարդկային մեծագոյն ցաւերը մոռցնել իր երկնային դաշնութիւններով, այդ կուսական քնարը՝ մարդիկ իրենց դարձապարին տակ կը ջախջախէին . . . : Որքա՛ն կոպտութիւն, որքա՛ն անիրաւութիւն, որքա՛ն անգթութիւն այն դիւրաբե՛կ էականերուն հանգէպ՝ որոնք երկնէ երկիր իջան մե՛զ դիւթելու, մե՛զ հմայելու, մե՛զ բարձրացնելու համար . . . :

Եւ շուարած կ'ունկնդրէի իր ահաւոր ու անսահման բառերուն, որ կուլային իր ման-

կական երկու շուրթէն, երկու թեթեւ ամպէ
ժայթքող շանթերու պէս՝ որ դարաւոր ու ան-
դաշնակ տարրերու խո՛ւլ կատաղութիւնը կը
պոռթկան . . . :

— Ա՛խ, զգուելի՛ր, զազի՛ր մարդիկ, հոգ-
ւով—մարմնով թունաւորուած . . . : Ու խորհիլ
թէ դո՛ւք ալ մեզի պէս մօր մը շքեղ արգան-
դին մէջ կաղմուեցաք . . . : Ձեր առաջինն ար-
ժանի չէ՛՝ յետին կնոջ համբոյրին : Է՛ն մեղա-
պարտ կնոջ մէջ դեռ մանուկի մը հոգին կայ . . .
ա՛յն մանուկին որ պիտի ծնի . . . : Ես հարսերէն
վարդագոյն պատմութիւններ կ'ուզէի, ու խեղ-
ճերը չէի՛ն զօրեր իմ կոյս յոյսերս խաւարել . . . :
Ահա ինչո՞ւ կը լռէին, ահա ինչո՞ւ պիտի լռեն
հարսերը . . . :

Լօզան, 1914

“ՓՈԽԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ,”

Դեռ դպրոցական նստարաններուն վրայէն՝
Արամ, ընկերս, կ'ըսէր ինծի.

— Երբ քսան տարու ըլլանք, ա'յնպիսի
խնջոյք մը, ա'յնպիսի հանգէս մը սարքենք,
որ ամբողջ գիւղը մեզի հետ ուրախանայ...:

Այն ատեն դեռ մեզի այնպէս կը թուէր
թէ քսան տարեկանին խոշոր անկիւն մը պիտի
դառնայինք:

Քսան տարի կեանքի պատրաստուիլ, քսան
տարի զաւակներ պատրաստել, քսան տարի
մահուան պատրաստուիլ...: Ա'յս էր մեր նշա-
նաբանը:

Մեր տղու միամտութեան մէջ այնպէս
կ'երեւակայէինք թէ, կեանքը մաթեմատիքական
ուղիղ գիծ մըն էր՝ որ երեք հաւասար մասե-
րու կտրուելէ վերջ՝ ինքն իր վրայ կը գոց-
ուէր, ինքնաբերաբար, եռանկիւնի մը պէս...:

Այդ օրէն ի վեր շատ ջուրեր անցան կա-
մուրջին տակէն, ու հազիւ կրցայ հասկնալ թէ
կեանքի գիծը ո՛չ թէ ուղիղ, այլ քմայապաշտ
գիկզակ մըն է, և ո՛չ թէ հաւասարակողմ ե-

ռանկիւն մը կը ձևացնէ, այլ անճոռնի շըրջանակ մը, սե ու ծիծաղելի զէրօ մը...

Անոնք որ դպրոցին մէջ զէրօի մը համար կուլային, անոնք ամբողջ կեանքերնին պիտի լան... ստիպողաբար: Իսկ անոնք որ զէրօյով մը կը զուարճանային՝ անոնց համար կեանքը չա՛տ մը նմանօրինակ ու տարօրինակ զուարճութիւններ կը վերապահէ:

Օրինա՞կ: Արամ, ընկերս, դեռ հազի՛ւ կեանքին պատրաստուած, դեռ այդ կանխորոշուած քսան տարիքին չհասած, բռնեցին ու թաղեցին... Ու ես՝ մինակ մնացած՝ երբ օր մը ուղեցի տօնել այդ մեծ թուականը, արդէն կեանքիս գարունը անզգալաբար անցած, գացած, անէութեան մէջ թաղուած էր...

Սակայն մեր ծրագրին մէջ ուրիշ տօն մըն ալ կար, մե՛ծ տօնը, մեծագո՞յն տօնը, ամուսնութեա՛ն տօնը, որ աննշմար չէր կրնար անցնիլ անշուշտ:

Ո՛վ կրնար գուշակել թէ այդ մե՛ծ տօնէն ալ ես ինքս պիտի հրաժարէի... ահա թէ ինչո՞ւ:

Ականատիսներ կը պատմեն թէ ի՛նչպէս, մահուան դատապարտեալը իր ճերմակ շապիկին մէջէն լոօրէն կը յառաջանայ ու իր ճիտը չուանին կ'անցնէ՝ առանց ընդդիմութիւն մը ընելու, որովհետեւ զիտէ թէ ամէ՛ն շարժում անօգուտ է, և թէ իր բաղդը ուրիշներ կան-

խաւ վճռած են՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու :

Ես մահուան դատապարտեալ մը դեռ չեմ տեսած : Բայց օր մը պոլսական եկեղեցիի մը մէջ հարս մը տեսայ, ու դեռ իր վրայ խորհած ատենս մարմինս միշտ փուշ-փուշ կ'ըլլայ :

Խուռներամ, սև բազմութիւն մը գլուխ գլխի կ'ալեկոծուէր հարսին անցքը դիտելու համար : Ահա՛ երեցաւ ան : Ծուարուն ու մահատիպ կը յառաջանար, առա՛նց յօժարութեան, այլև առա՛նց ընդդիմութեան, որովհետև ուրիշներ արգէն իր ճակատագիրը վճռած էին՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու :

Գլուխէն մինչև ոտքը ճերմակներու մէջ, ան կը յառաջանար՝ իր միամտութեան չուանէն կախուելու... Մինչև հիմա որքա՛ն երջանիկ էր ան. ցորեկները սիրոյ երգեր կը հիւսէր, գիշերները հրաշալի ասպետներ կը տեսնէր. դաշտի ճպուռներուն պէս անհոգ, երկինքի թռչուններուն պէս ազատ էր... Այդ գիշեր իսկ պիտի փշրուէին իր բոլոր երազները, ի՛նքն ալ իր կարգին պիտի ճանչնար մայրութեան ցաւերը, պիտի ծեծուէր, պիտի տգեղնար, պիտի անասնանար...

Մարդակերպ գայլերու, յօշոտող նայուածքներու մէջէն ան կը յառաջանար՝ ճեփ-ճերմակ ու դեփ-դեղին : Պզտըտիկ մարմին մը՝

սրտատրոփ ու դողդոջուն, ոճրագործ ձեռքի մը մէջ բռնուած թռչնիկի մարմին մը, որ քիչ յետոյ պատահմամբ պիտի ըլլար քովի գիշակեր ու տարիքոտ անզղին բերնին մէջ... փեսան՝ իր թեւէն ճանկած՝ կը յառաջանար ճարպոտ աչքերով, փայտի պէս պեխերով սեցուած ու սրցուած... :

Ամբողջ ամբոխը զոյգ մը աչք եղած էր։ Յամառ նայուածքներ կը սեւեռէին հարսին։ Մասի մը պէս՝ քիչ մը ամէն մարդ պատահապատահ կը ճաշակէր այն անմեղութեան, որ վայրկեան մը յետոյ գոյութիւն պիտի չունենար ա՛լ... :

— Հարստութիւնը անո՛յշ բան է... փրսփրսաց մէկը՝ բերնին ջուրերը վազեցնելով։ Գրպանդ դրամ ունի՞ս. կեանքդ պոռնիկներու ծոցը փտեցուր, ու ծեր օրերուդ համար է՛ն անմեղ, է՛ն գեղեցիկ, պզտիկ աղջիկը առ, բզքտէ, արիւնէ, ծեծէ, հիւանդացուր... մա՛րդ մը ձայն հանելու իրաւունք չունի, ո՛չ իսկ կինդ... : Աստուծոյ օրհնութիւնը քանի՞ ոսկիի գնեցիր, ուրիշ բան հարցնող չկայ... :

Ու իրաւ ալ նոյն վայրկեանին, բարձրաստիճան կուսակրօն մը Սուրբ Գրքէն վկայութիւններ կը բերէր փեսային առաքինութեան համար... : Ամուսնութեան անուշութիւններուն վրայէն կը մտնէր, տակէն կ'ելլէր... :

— Ծովը չմտած լողալ կը սորվեցնէ . . .
կակազեց մէկը քովէս :

Բայց, ուրիշ մը այնպիսի՝ խօսք մը ըսաւ
որ մինչև ականջներուս ծայրը կարմրեցայ :

Այդ օրէն որոշեցի որ՝ եթէ երբեք ամուս-
նանայի, ամէն պարագայի մէջ այս տեսակ
պիտի չամուսնանայի :

Տեսայ որ այդ պայմաններուն մէջ պսակը
ուրիշ բան չէր եթէ ոչ խարդախ պայմանա-
գրութիւն մը, որ կոյսը կը ստորագրէր առա՛նց
անոր առաջին բառը ըմբռնելու . իսկ ամուսինը
որ լաւ կ'ըմբռնէր՝ ստիպուած չէր յարգելու
իր պայմանագրութիւնը . . . :

Գերիներու վաճառականութիւնը ուրիշ տե-
սակ չէր, միայն թէ հիմա վճարո՛ղն ալ, վա-
ճառուո՛ղն ալ աղջիկն է . . . :

Ու, ո՛վ հեգնութիւն, այդ փոքրիկ աղ-
ջիկը՝ որուն խօսքը դատարանին առջև արժէ՛ք
մը իսկ պիտի չունենար՝ իր «Այո՛»ն պիտի յար-
գէր մինչև իր կեանքին վերջը, ու իր արգան-
դին մէջ պիտի կրէր համբոյրներուն ամբողջ
ծանրութիւնը . մինչդեռ իր ամուսինը՝ առաջի՛ն
յղութեան արդէն՝ պիտի խաբէր զայն, շա՛ն
մը պէս . . . :

Բայց տեսնէիք թէ իր ծնողները որքա՛ն
հպարտ կ'երևէին, ի՞նչ ուրախութեան ար-
ցունքներ կը գլտորցնէին իրենց աչքերէն . . .

ի՛նչ վարպետութեամբ առաջ տարեր էին դրամ-
օժիտի սակարկութիւնը . . . ու ի՛նչ լաւ ըն-
տրութիւն . . . ի՛նչ շնորհքով փեսայ . . . :
Ամէնքը կը պաշարէին, կը շնորհաւորէին զի-
րենք :

Ես՝ նախանձով ու դառնութիւնով լեցուն,
դուրս կը նետուէի այդ գերեզմանութեան
շուկայէն, երբ մէկը թեէս բռնելով քաղաքա-
վարութեամբ անունս հարցուց . . . կ'երեւի
«Ծանօթ Ներկաներ» ու շարքին մէջ տպելու
համար :

Տասնեակ տարիներ անցան այդ օրէն ի վեր,
բայց դեռ չմոռցայ զինքը, այդ ճեփ-ճերմակ
ու դեփ-դեղին աղջիկը, որ կեանքիս մէջ ա-
ռաջին ու վերջին անգամ կը տեսնէի :

Իր ոգին զիս երկար ատեն տառապեցուց :

Օր մը, ես ալ իմ ճակատագրիս կը հնա-
զանդէի՝ իմ լաւագոյն կէսին միանալով :

Բայց իր պսակէն որքա՛ն տարբեր եղաւ
մերինը : Իրենը՝ մէկ ծայրայեղութիւն, մերինը՝
հակառակ ծայրայեղութիւն :

Առանց թմբուկի, առանց հանդիսաւորու-
թեան հարսնիք մը. քաղաքական այն պարզ
հարսանիքը՝ որ Եւրոպան կը պարտադրէ հա-
ւատացեալին ալ, ուրացողին ալ, հարուստին
ալ, աղքատին ալ :

Զուիցերիացի քաղաքապետը ամուսնական

պայմանագրութիւն մը ներկայացուց մեզի՝ երկու վկաներու առաջ:

— Կ'ուզէ՞ք ստորագրել, Օրիո՛րդ...:

— Այո՛, պարոն... ըսաւ հարսը՝ գրչի համարձակ ստորագրութիւն մը պառկեցնելով թուղթին վրայ:

— Շնորհակալ եմ Տի՛կի՜ն... պատասխանեց քաղաքապետը:

Ու ամէնն այսչափ: Այդ վայրկեանէն Օրիո՛րդը Տիկի՜ն եղաւ:

Եւ սակայն — անկեղծ խօսք մը կ'ուզէ՞ք — այդ չարութիւնը զիս վիրաւորեց:

Այդ կանխաւ պատրաստուած թուղթը՝ յարձակողական ու պաշտպանողական հողի վրայ գրուած, երկուստեք ստորագրուած վաճառականական պայմանագրութեան մը վերածեց մեր տարտամ սէրերը, անշրջագիծ անուրջները, ինքնայօժար նուիրումները, յաւիտենի խոստումները...:

Ու սէրը, որուն համար Սողոմոն «Մահուան չափ զօրաւոր է» կ'ըսէ, առևտուրի մը չափ խախուտ եղաւ. որովհետեւ Օրէնքը՝ մեզ միացնելու ժամանակ՝ բաժնուելու պայմաններն ալ կը մատնանշէր...:

Այս բոլոր օրինական շղթաներուն ծանրութիւնը թեթեցնելու համար երկնային օրհնութիւն մը կը պակսէր: Հարսն ալ շուտով նշմարեց այդ պակասը:

— Քանի որ, ըսաւ, մեր ամուսնութեանց համար մեծ ծախքեր չըրինք, «փոխան հարսանիքի» դժբախտ աղջիկ մը ուրախացնենք այդ դրամով. ես նշանուած որբուհի մը գիտեմ որ պսակուելու համար միջոց չունի. թող իր ուրախութիւնը մեզի համար օրհնութիւն մը ըլլայ . . . :

«Մեծ միտքերը սիրտէն կը ծնին», կ'ըսեն, այսինքն կ'ինէն . . . :

«Փոխան հարսանիքի» . . . : Այդպէ՛ս որոշեցինք, ու այդպէ՛ս ալ ըրինք :

Ու մեր ուրախութիւնը աւելի կատարեալ ընելու համար, մեկնեցանք Փարիզ՝ հայ եկեղեցիին մէջ փնտռելու ա՛յն, ինչ որ կը պակսէր Լօղանի քաղաքատան :

Բարի քահանայ մը մեզ գիմաւորեց ժպտելով :

— Բայց զիս գտնելէ առաջ՝ գանձապետ էֆէնտին պէտք է գտնէիք . . . ըսաւ :

Քաղաքը տակնուվրայ ընելէ վերջ՝ գանձապետ էֆէնտին ալ գտանք գոհարավաճառի գրասենեակի մը մէջ, ոսկի նժարի մը ետին կծկտած, մոմի գոյն ծերութենի մը՝ որ ձուլթ կը ծամէր . . . :

Երբ իմացաւ այցելութեանս պատճառը՝ ըսաւ .

— Աշխարհիս չորս կողմէն հոս կը թափին աժան օրհնութիւն մը ստանալու համար . . . : Մեր գիները ամէնուն յայնտի են արդէն, այն-

պէս որ սակարկութեան պէտք չկայ . . . : Եթէ հազար Փրանք տրուի՝ ամբողջ տաճարը լապտերի պէս կը զարգարենք, բայց նշանաւոր բան մը կ'ըլլայ . . . : Եթէ միայն մէջտեղի ջահը կ'ուզէք՝ գետինի գորգերով՝ այսչափ հարիւր Փրանք . . . : Բոլոր ջահերը մէկանց այսչափ հարիւր . . . : Սուրբ խորանին լուսավառումը՝ այսչափ հարիւր . . . :

— Բայց պարզ օրհնութիւն մը . . .

— «Պարզ օրհնութիւն» ի՛նչ ըսել է, էֆէ՛ն-տիմ: Լուսահոգի Մանթաշօֆ այս շքեղ տաճարին համար միլիոններ ծախսեց նէ՝ պարզ օրհնութիւն մը տալու համար է . . . : Ամէն մօմ հաշիւով կը վառի, ամէն տիրացու հաշիւով կ'երգէ . . . : Պէտք է գիտնաք որ մեր ձայնաւորները Փարիզի Քոնսերվատուարին մէջ կ'ուսանին և Օտէոնին մէջ կ'երգեն . . . : Մեր Շահ-Մուրատեանը Ֆաուսթ կը խաղայ . . . : Եթէ գովաբանական քարոզ մըն ալ կ'ուզէք՝ անոր հաշիւն ալ տէրտէրին հետ յարմարցնելու է . . . :

Ահա թէ ի՛նչ ցեխերու մէջ ստիպուեցայ սողացնել մեր Սէրը՝ անլուծելի, անբաժանելի, երկնային, յաւիտենական ձև մը տալու համար անոր . . . :

Բայց հետեւեալ օր արդէն՝ եկեղեցիին մէջ՝ մոռցայ այդ բոլոր դառնութիւնները:

Խորհրդաւոր գմբէթին տակ, ամայի շէն-

քին ճիշտ կեդրոնը, մինակ էինք մենք իրարու սեղմուած՝ երիտասարդ ամուլ մը, արուեստագէտ կնքահայր մը, ծերունի քահանայ մը ու ֆրանսացի ժամկոչ մը:

Սորանին վրայ ու մեր երկու քովերը երկար ու ճերմակ կերոններ կը վառէին, լոյս ցորեկով, տոգոյն ու երազային բոցով մը՝ որ կար ու չիկար . . . :

Երբեմն դուռին բացուածքէն օտար գլուխ մը կ'երկննար հետաքրքիր: Այն ատեն կը լսուէր փողոցի անվերջ ու անհուն աղմուկը: Դուրսը՝ աշխարհի մայրաքաղաքը կը խժար, կ'ոռնար, կը հայհոյէր, կ'ալեկոծէր . . . : Ներսը՝ խարտեաչ ու սև երկու գլուխներ իրարու կը կապուէին՝ ապրուշուժ թելով մը, կեանքի ու Մահուան համար . . . :

Դուրսը՝ բոլոր կիրքերն ու բոլո՛ր մեղքերը, բոլո՛ր գիտութիւնն ու բոլո՛ր քաղաքակրթութիւնը . . . : Ներսը՝ Հայաստանցի տէրտէր մը, կարծես Անիի քանդակներէն փրցուած՝ հին ու առաքելատիպ գլուխ մը, հազարաւոր տարիներու բառեր կը կրկնէր, յաւիտենական ու անհաւոր . . . :

Ճերմակ մոմերը կը հալէին. բուրվառը կապոյտ ամպով մը մեզ պաշարեց: Տէրտէրը անվերջ կը կարդար ու կ'երգէր. այդ ընթերցումը ու այդ օրօրումը քիչ քիչ մեզ ընդարմացու-

ցին, վերացուցին, հեռացուցին, հին ու հեռու տեղուանք տարին . . . :

Կնքահայրը — մենակեաց ու մարդատեաց արուեստագէտ մը, որ եկեղեցի ոտք կոխած չունէր, — հիմա տղու մը պէս կուլար: Հարսը — որ ոչինչ կը հասկնար ոսկեդարու աստուածային բարբառէն — լռիկ ֆիջիկ կ'արտասուէր . . . : Ու տաք արցունք մը որ ինկաւ մեր միացած ձեռքերուն վրայ՝ մինչև ոսկորներուս ծո՛ւծը դողացուց:

Ո՛չ. երկնքի կամարէն վարդի մը գոգը ինկող ցօղը, բաղնետան գմբէթէն կոյսի մը ծոցը ինկող կաթիլը, այնքան չէ՛ն կրնար սարսռացնել . . . :

Ինծի ի՛նչ փոյթ թէ Գիտութիւնը պիտի հեգնէ իր անարժան աշակերտին այս երկիւղած գիրքը՝ կրկնապէ՛ս ծիծաղելի, որովհետեւ Գիտութիւնը որ Կրօնքը չի հասկնար, Սէ՛րն ալ չի հասկնար: Յարաբերական իրականութիւններո՛ւն միայն կը հաւատայ ան. մինչ Սէրն ու Կրօնը բացարձա՛կ իտէալին կը ձգտին, նոյն յաւիտենական զգացումին երկու յաւիտենական ձևերն են անոնք: Սէրը՝ անձնական, կերպարանաւոր, երկրային, բնական իտէալն է, Կրօնը՝ անանձնական, անկերպարան, տիեզերական, գերբնական իտէալը . . . :

Թող քարկոծե՛ն զիս թերահաւատները: Ես

չե՛մ կրնար ուրանալ այն անջնջելի արցունքը որ իմ մայրենի եկեղեցին կրցաւ կաթեցնել իմ էութեանս մէջ, և որ բոլոր գիտութիւնները միացած՝ պիտի չկարենային կաթեցնել . . . :

Միայն թէ ազատեցէ՛ք Պսակը միջնադարեան յղփութիւններէն, գերեվաճառութեան յիշատակներէն, անբարոյացուցիչ տեսարաններէն, չտես ցուցադրութիւններէն . . . : Այս բոլորը կը ծառայեն մի՛այն ամուսնութիւնը դժուարացնելու, աղքատութիւնը նուաստացնելու, կուսութիւնը կարմրեցնելու . . . :

Փոխանակ հարիւրաւոր հրաւիրեալներու՝ որոնք վա՛ղն իսկ պիտի քննադատեն ձեր հարսնիքին խեղճութիւնը, լաւագոյն է ուրախացնել որբուհի մը՝ որ ամբո՛ղջ կեանքով պիտի օրհնէ ձեզ :

Ու ո՛րքէ թերթ ուրախ պիտի ըլլայ յայտարարելու արար աշխարհի թէ՛

Նորապսակ ամուլ Ք. այսփան ոսկի
կը նուիրէ աղջկանց որբանոցի մը,
փոխան հարսանիքի:

Շարքը բացուած է, ո՞վ պիտի երկրորդէր...:

Լօզան, 1914

ՄԱՆՁԵՐՈՒՆ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ

Հիմա որ ուսերուս վրայ տակաւ կը զգամ տարիներուն ծանրութիւնը, ու ձեռքիս գրիչը՝ երբեմն փետուրի պէս թեթեւ՝ այժմ մահուան բառերուն մէջ կը կապուի ու կը շփոթի, կը յիշեմ հի՛ն հի՛ն օրերը, այն օրհնեալ օրերը, երբ ուղեղիս, ջիղերուս, մարմինիս բոլոր բջիջները այնպէ՛ս լեցուած էին կեանքով՝ որ մահուան գաղափարին համար տեղ չէր մնացած . . . :

Երջանի՛կ տարիք, ուր կեանքը կ'եռայ, սիրտը կը գեղու, հոգին կը պոռթկայ:

Ու ո՞վ կրնայ մոռնալ հազար անգամ կըրկնըւած անունը այն պաշտելի ընկերոջ՝ որ միանգամայն դասակիցդ էր, տարեկիցդ ու սըր՝ տակիցդ, երեւակայական վէպերուդ հերոսը, հրաշալի արկածախնդրութիւններուդ զինակիցը:

Արամն էր իմ զինակիցս: Միասին կը խաղայինք, միասին կը սերտէինք, միասին կը չափուէինք: Երբ ան հեռուի աղբիւրէն ջուր բերելու կ'երթար, ե՛ս ալ հետը կ'երթայի սափոր մը ուսիս: Երբ ես թռչուններուն թակարդ լարելու կ'երթայի դաշտերը, ա՛ն ալ հետս կուգար, սուտ սուլոցներով զիրենք հրաւիրելու:

Ու ի՞նչ չարութիւններ չէինք ըներ միասին. — երկու թիթեռ մէկ լուցկիի գամելով՝ դասարանին մէջ թռցնել: Մեղուններուն թւերը փետտելով՝ լարի վրայ խաղցնել: Ճանճի գլուխներ ճղմելով՝ գրքերը զարգանկարել: Տղոց բերանը շաքար մը տալով՝ ակռաները փրցնել . . . : Լաւ կը յիշեմ որ օր մը ողջ մկնիկ մը լուցկիի տուփի մը մէջ մտցնելով՝ չորս թաթիկները չորս ծակերէ գուրս հանեցինք ու ազատ արձակեցինք: Երբ գիրնակ դասատունն ու բոլոր աշակերտները տեսան որ փոքրիկ տուփ մը սրահին մէջ ինքնիրեն կը վազվզէր խենթի մը պէս՝ ամէնքն ալ սարսափահար գուրս խոյացան . . . :

Անանո՛ւն Ոգիսականներ՝ որ մեզ կիսատ տուածներու պէս յարգել կուտային դպրոցին մէջ: Ծիւաղայի՛ն չարութիւններ՝ որ մեզ հրեշտակներու պէս կ'ուրախացնէին . . . :

Աւա՛ղ, օր մը կուգայ ուր մեծագոյն առաքինութիւններն անդամ չե՛ն կրնար այս պզտիկ չարաճճիութիւններուն չափ ուրախացնել մարդկային սի՛րտը . . . :

Եւ սակայն չկարծէք որ մեր երջանկութիւնը անխառն էր. ո՛հ, ոչ: Կատարեալ մարդ ըլլալու համար գլխաւոր բան մը կը պակսէր մեզի՝ պէխն ու մօրուքը: Ու ըսե՛լ որ՝ բուսնելո՛ւն պէս կ'ածիլէինք . . . :

Օր չէր անցներ որ դպրոցին ծառին տակ,

ծերունի կոճղին վրայ հասակնիս չը չափէինք՝ մատներնուս ծայրին վրայ բարձրանալով, ու զմեկի խարդախ հարուածով մը չճեղքէինք կոշկուած կեղեք՝ իբրեւ չափանիշ:

Սակայն հիմա որ տարիներն ու մահը մեր մէջ ամէն մրցում ի սպա՞ռ ջնջեցին, ինչո՞ւ չխոստովանիմ որ, ան ինձմէ հասակո՞ւ ալ, ոյժո՞ւ ալ, ճարտարութիւնո՞ւ ալ, չարութիւնո՞ւ ալ միշտ գերազանց էր:

Լողալու մէջ իր նմանը չկար: Պայքարի մէջ մէկ-հատիկ էր: Երբ ամէն Զատկի-Մնունդի յոյն դպրոցին տղոց դէմ կռուի կը բռնուէինք ռազմական շարքերով՝ ճակատ ճակտի, քարերը է՛ն շիտակ ու է՛ն հեռու թռցնողը միշտ ինքն էր: Մեզի համար ամբողջ գիւղին մէջ Ազգին պատիւը փրկողն ա՛ն էր միայն:

Վա՛յ եթէ իր ճամբուն վրայ շուն մը հաջեց. երեք օր չանցած այդ շունը պիտի անհետանար:

Զէ՞ որ անգամ մը իր թռչնիկը փարատող կատուն աշտարակի մը դաճաթէն եօ՛թն անգամ վար նետած էր, մինչև որ եօթը հոգիներն ալ խեղճին բերնէն դուրս գային:

Սիւլիւրիի այդ աշտարակը ճիշդ մեր տան դէմն էր. բարձր ու խարխուլ միմառէ մը՝ յունական հին մեհեանի մը վրայ թառած. մեհեանը դեռ կանգուն է՝ միմառէն փլած . . . :

Հո՛ն կ'աղօթէր երբեմն բժշկութեան հայր-աստուածը: հիմա բուերն ու դեերը կ'իշխեն հոն: Գիշերը սարսափը կը լեցնէ այդ պատերը. ու լուսինը այդ աւերակներուն լեզու կուտայ՝ կ'ըսեն . . . :

Արամ այդ դեերն ալ արհամարհեց: Գիշեր մը աչտարակէն ներս սողաց, խաւար ու դարձ-դարձիկ սանդուղներէն սկսաւ բարձրանալ խար-խափելով, պատերը շոյելով, ոտներն արիւնելով: Երբոր գագաթը հասաւ, շունչը բռնեց, ձեռքն երկնցուց: Վերը անգղի բոյներ կային, ու ձագուկ մը կ'ուզէր գողնալ: Բայց վա՛յ թռչունի ձագեր գողցողին . . . Իր սեւ աչերուն մէջ չարութեան կայծ մը փայլատակեց. անգղերը տեսան այդ կայծը ու կտուցի սոսկալի հարուածներ տեղացուցին իր աչերուն:

Իր դէմքին վրայ միշտ մնացին այդ վէրքի սպիւները: Սակայն տգեղութիւններ կան որ գեղեցկութենէն աւելի կ'արժեն . . . Այդ օրէն ի վեր գիւղին հերոսն էր Արամ:

Քանի՛ քանի՛ անգամներ աղջիկներու դըպրոցէն կը կանչէին զայն՝ վարժուհիին դասագիրք մը տանելու, աչակերտներուն մարմնամարզ մը ցուցնելու պատրուակով: Եւ սակայն այս պատանին որ անգղեր կը փետտէր ու մանչերը կը ծեծէր, աղջիկներու առջև տղու մը պէս կը դողար ու մեղաւորի մը պէս կը կարմրէր . . . :

էգերը իրեն համար արտակարգ, բացառիկ, անբնական, անկարելի էականեր էին: Մայրիկը՝ իր փոքր հասակէն մեռած ու իր բոլոր եղբայրներն ալ արու ըլլալուն՝ Մանչանոց կը կոչուէր իրենց տունը: Բոլորն ալ միանոյն փայտէն տաշուած՝ ուժեղ ու շքեղ պատանիներ էին, — գիւղին փառքը: Բայց բոլորն ալ Արամին պէս շուարած, ամէկոտ, ախտազին զգայնութիւն մը ունէին: Կիները միայն հեռուէն տեսած ըլլալով՝ ձեռքի սեղմում մը զինաթափ կ'ընէր զիրենք . . . :

Արամ քանի կը մեծնար՝ այնքա՛ն կը տկարանար: Եկեղեցիին մէջ երգած ատեն ձայնը կը փոխուէր. դպրոցին մէջ պատասխանած ատեն միտքը կը խաւարէր. գիրք մը կարդալու պահուն՝ էջը չդարձուցած՝ կարդացածը կը մոռնար:

Տղոց մէջ տարտամօրէն կը փսփոսային որ «ամօր բաներ կ'ընէր», «ոլնածուծը հալեր էր»...:

Օրեր կային որ քովը չէր մօտեցուէր. այնքա՛ն յոռետես, դաժան, զայրացկոտ կ'ըլլար. բռնած բանը կը կոտրէր:

Սակայն իր մտաւորական ոյժը կորսնցնելէ վերջ՝ քիչ քիչ իր մարմնական առաւելութիւններն ալ անհետացան: Մազերը փրցուած Սամսոնի մը պէս՝ սմսեղուկ, դողդոջուն, շուարած բան մը եղաւ: Այտոսկրերը ցցուեցան, աչքերուն ծիրը կապարի դոյններ ստացաւ:

Ու չգտնուեցաւ մէկը՝ ո՛չ քահանան, ո՛չ վարժապետը, ո՛չ հայրը, ո՛չ իսկ բժիշկը, որ այդ տգէտ պատանիին բացատրէին թէ այդ մեռնաւոր ու մեղաւոր զբօսանքները զինքը գերեզման կը տանէին . . . :

Արեւոտ օր մը, դանդաղօրէ՛ն, ժայռերուն գագաթը գացինք միասին: Յանկարծ գրպանէն արծաթի խոշոր դրամ մը հանեց ու ձեռքի լայն շարժումով մը ծովը նետեց զայն: Արծաթը վայրկեան մը փայլեցաւ արեւուն տակ, յետոյ անդունդին մէջ կորսուեցաւ ու պզտիկ ճողփիւն մը հանեց:

— Ասիկա տասներորդն է որ հօրմէս գողցայ, ըսաւ, ծով նետելու համար . . . : Իւրաքանչիւր փորձութիւնս այդպէ՛ս կ'ուզեմ պատժել. բայց կը զգամ որ ո՛ւշ է արդէն, կամքը մեռեր է մէջս, ա՛լ թագաւորի գանձ մը իսկ պիտի չբաւէ այս ծովը լեցնելու . . . :

Ասիկա մեր վերջին պտոյտը եղաւ, ու մեր վերջընթեր խօսակցութիւնը:

Արամ անկողին ինկաւ ու ա՛լ չելաւ:

Մեր ծնողները մեզ արգիլեցին իրենց այցելել: Դիւղերու մէջ — ուր գիտութենէ աւելի բնազդը կը տիրէ — հո՛ն ուր բժիշկի ոտքը կը կոխէ, բարեկամները իրենց ձեռքը կը քաշեն՝ անասնական ինքնապաշտպանութիւնով մը: Ու ընտանիքը իր ցաւին մէջ կը կծկուի, միայնակ

կը մնայ իր հիւանդին հետ՝ որ յաճախ ամենատարրական զգուշութիւնն իսկ չունի իր սիրելիները չվարակելու համար . . . :

Ամիսներով տարտամ շշուկներով բաւականացայ :

— Երէկ գիշեր նորէն բժիշկը կանչուեր է...

— Թասերով արիւն փսխեր է...

Փոքրիկ եղբայրն ալ անկողին ինկեր է...

Օր մը, սակայն, ծնողքէս զաղտնաբար, իրենց տունը մտայ, ու վախն ի վախ սանդուղներէն վեր ելայ :

Հիւանդին սենեակէն բժիշկը դուրս կ'ելլէր : Ընտանիքին անդամները զայն պաշարեր էին երկիւղած ձեերով :

— Ոտքդ պագնեմ, բժիշկ, կ'ըսէր ծերունի հայրը դողալով... : Յոյսի բա՛ռ մը տուր մեզի . . . :

Բայց ան ճակատագրական կտրուկ շարժում մը ըրաւ :

— Ամէ՛ն ցաւ վախճան մը ունի, ըսաւ... :

Բժիշկէն վերջ շուտով զիս ղրկեցին քահանան կանչելու : Տէրտէրն ինծի խաչ մը ու գիրք մը տուաւ, որ խնդրեց որ հետն երթամ : Վախն ու վատութիւնը սիրտս լեցուցին :

Ես այն ատեն դեռ չէի տեսեր թէ մարդ մը ինչպէ՛ս կը մեռնի. սակայն յաճախ սոսկումով դիտեր էի թէ ի՛նչպէս կը մեռնէին մեր թու-

նաւորած շուները՝ սալայատակները խածնելով,
կանգնելով ու իյնալով, դողալով ու պաղա-
տելով . . . :

Սակայն այդ օրը սորվեցայ ինչ որ բոլոր
բժշկական կաճառները չուզեցին սորվեցնել՝
թէ մարդ մը անասունի մը պէս չի՝ մեռ-
նիր . . . :

Հոն՝ ուր Գիտութեան մարդը յոյսի փոք-
րիկ բառ մը անգամ չէր գտած ըսելու՝ կրօնքի
պաշտօնեան հաւատքի անհո՛ւն պաշար մը բե-
րեր էր իր մագաղաթի գրքին մէջ: Հո՛ն ուր
բժիշկը կեանքը կը չափէր ու կը կտրէր՝ չո՛ր
ձեռով մը, քահանան յաւիտենական կեանքի
անծայրածիր հորիզոններ կը բանար՝ օրհնա-
կա՛ն շարժումով մը: Ու երկու հազար տարի-
ներէ ի վեր կրկնուած իր բառերը՝ մի՛շտ նոյն
զաղտնիքն ունէին ոսկեզօծելու այն վերջին
ժամերը, ուր գիտապէս, ամէն յոյս, ամէն
հաւատք, ամէն սէր, ամէն իրականութիւն ու
ամէն երազ կը սնանկանայ, կը մեռնի, կը փտի:
Գերագո՛յն պարտութեան ժամուն՝ գերագո՛յն
յաղթութեան խաբկանքը:

Խաբկա՞նք թէ իրականութիւն, չե՛մ գի-
տեր: Սակայն այդ օրէն ի վեր համոզուեցայ
թէ որքան ատեն որ մարդերը պիտի մեռնին՝
ա՛յնքան ատեն Գիտութեան կողքին պիտի ապրի
նաև կրօնքը . . . :

Արդարեւ, քահանային մեկնելէն վերջ, ան-
նիւթական շնորհ մը իջած էր արդէն հիւանդին
դէմքին վրայ: Անկողնին մէջ նստաւ, ձեռքը
ձեռքերուս մէջ դրաւ, ու խօսեցանք իրարու
հետ՝ հիւն օրերու պէս:

— Ինքզինքս երբեք այսքան լաւ չէի
զգացած, ըսաւ . . . : Վաղը եթէ արեւ ըլլայ՝
կ'ուզեմ որ միասին դաշտ երթանք պտտելու . . . :

Յետոյ, յանկարծ լռեց, ականջը լարեց,
տոգուկեցաւ:

— Կը լսե՞ս, ըսաւ, իրիկուան զանգակն
է . . . : Կը յիշե՞ս, ամէն անգամ ե'ս կը զար-
նէի մեռելին զանգակները . . . : Օր մը երբոր
իմ կարգս ալ գայ, կ'ուզեմ որ դուն զարնես
ինծի համար. բայց ա'յնպէս ուժով քաշես պա-
րանը՝ որ արար աշխարհ իմանայ . . . :

Սակայն ի'նքն ալ, ե'ս ալ, այնպէս համոզ-
ուած էինք որ այդ օրը երբեք պիտի չգար . . . :

Հետեւեալ օրը՝ գարնանային զմայլելի օր
մը՝ ընդհատ ընդհատ զօղանջ մը փրթաւ օդին
մէջ:

— Հրդեհ կայ, մայրի'կ, ըսի . . . :

— Շուտով չապիկդ առ ու ժամ գնա,
տղա'ս, Արամը մեռեր է . . . :

Մեռե՞ր է . . . : Մեռե՞ր է . . . : Խենթի
մը պէս վեր վազեցի, փոքրիկ խուցի մը մէջ
բանտուեցայ, դուռները գոցեցի, պատուհան-

ները խցեցի՝ այդ ընդհատ ընդհատ ու անընդհատ զօղանջը չիմանալու համար . . . :

Սակայն ի զո՞ւր: Գիւղական զանգակը ամբողջ տարին ինձի համար լացաւ:

Ընտանիքներ կան որոնց անդամները՝ խաղի թուղթերու պէս իրարու ետեւէ կ'իյնան: Սոսկալի վարակումը հնձեց այդ դեռատի կտրիճները. մահը փակեց այդ տան դուռը: Ու մինչև այսօր, գիւղի պատանիներուն կը ցուցնեն մանչերուն գերեզմանը:

Լօզան, 1913

Կ Ր Ո Ւ Ն Կ Ը

Ծուրա-ձմեռ օր մըն էր: Դուրսը սառած հովը մտրակներու պէս կը շաչէր անցորդներու երեսին: Զիւնն ըսես՝ աչքերը կուրցնելու աստիճան:

Հայրենակցի մը սենեակին մէջ կձկտեր էինք մենք, քանի մը ընկերներ, ամէնքս ալ պանդուխտ: Դուռը ճռաց, ցուրտ հով մը խուժեց սենեակէն ներս: Կարօն էր, գերեզմանէն կուգար:

— Պը՛ռ՛ռ, ըսաւ, շա՛ն օդ. ասանկ օրով մարդ կը մեռնի՞ . . . :

Քիչ վերջը, դուռը անգա՛մ մըն ալ բացուեցաւ. քանի մը յետամնաց ընկերներ ալ ներս մտան: Այս ձիւնին տակ սպասած էին որ դիակը ամբողջովին ծածկուէր, նոյնիսկ մէկը՝ մեր բոլորին կողմէ՝ յետին հրաժեշտի քանի մը խօսքեր ալ ըսած էր այդ մենաւոր գերեզմանատան մէջ, այդ անծանօթ մեռելին վրայ:

Ո՛վ կը ճանչնար, ո՛վ պիտի ճանչնար երբեք հազար ու մէկ բզկտուած էջերը կեանքի ու Մահուան այն տռամին՝ զոր այսօր ձիւներու

տակ թաղեցինք, օտարներու փոսին մէջ, առանց անունի, թռչունի դիակի մը պէս . . . :

— Ե՛ս ալ չէի ճանչնար ան, ըսաւ մէջերնէս մէկը. բայց պանդոկին մարդերը հասկցեր էին որ այդ օտարական հիւանդը հայ մըն է ու հայ բժիշկ մը կ'ուզէ իր մօտ: Շաբաթ մը յետոյ միայն կրցան զիս գտնել: Երբ իր սենեակէն ներս մտայ՝ պատուհանին փեղկերը գոցուած էին: Սակայն քիչ-քիչ այդ մթութեան մէջ դէմք մը գծադրուեցաւ, երկար, անկիւնաւոր, կանանչի զարնող դեղնութիւնով մը, խաւարով ու լոյսով շինուած Ռամպրանթեան գլուխ մը:

Երկրորդ բանը որ տեսայ այդ սեռութեան մէջ ոսկորի գոյն մատներ էին, որ ինծի երկարեցան ու ձեռքերս սեղմեցին՝ կաշող խոնաւութիւնով մը: Կարծես թէ ա՛լ կաթիլ մը արիւն մնացած չըլլար իր մարմինին մէջ: Սչքերը իրենց փայլը արդէն կորսնցուցեր էին. սեռութեան մէջ սե՛ չէին երևար:

Երբ աւելի վարժուեցայ այդ կէս-մթութեան՝ տեսայ որ մօրուքին վրայ տեղ-տեղ կարմիր արիւնը փակեր, թանձրացեր, լիքդացեր էր: Մօրթուած անասունի տա՛ք շունչ մը կ'ելլէր իր բերնէն, դանդաղ ու խորունկ: Կարծես անտեսանելի դանակ մը ներսէն, վերէն ի վար ձեռքեր էր իր թոքերը:

Ալ նիւթական ի՛նչ դարման կարելի էր տալ այս մարմինին որ գրեթէ մեռեր էր արդէն: Բայց ան խօսելու ճիգ մը ըրաւ, հազը խեղդեց իր խօսքը. խռկացող, խռպոտ հառաչներէն բա՛ռ մը հասկցայ,

— Կռո՛ւնկը . . .

Ու ես երգեցի իրեն. ո՛վ չգիտեր կռունկը, բոլոր աչերն ետին մնացած ուղեւորներուն կռունկը . . . ու անդին՝ բոլոր ճիւղը ծռած անվե՛րջ ճամբաներուն սպասողներուն կռունկը . . . : Ու ինծի այնպէս թուեցաւ որ իր հոգին հովացաւ, զովացաւ, լացաւ . . . : Իր սրտին բոլոր լուրերը յանձներ էր հաւատարիմ կռունկին . . . :

Այս պատմութեան վրայ ամէ՛նքս ալ լռեցինք: Սարսափելի՛ բան մը կար ճակատագրին մէջ այս անծանօթ ուսանողին՝ որ հայրենիք դառնալու համար ճամբայ ինկեր, ու ճամբուն վրայ մեռեր, թաղուեր էր իր չտեսած մէկ հուղին մէջ . . . :

Թոքախտը որ հո՛ն էր, ի՛ր մէջ, դարանակա՛լ, տարիներէ ի վեր սպասեր էր որ բոլոր յոյսերը իրականանան, բոլոր ուսումները կատարելագործուին ու բոլոր աշխատութիւնները աւարտին՝ ի՛նք սկսելու համար իր ահաւոր աշխատութիւնը, ու գերազո՛յն ժամուն տալու համար գերազո՛յն հարուածը . . . : Ա՛խ, զգուելի՛, զգուելի՛ հիւանդութիւնը . . . :

— Բժիշկ, ըսաւ մէկը, երբ գերեզմանին մէջ երեսը բացինք՝ մեկանի պէս սե էր . . . ինչէն է . . . :

Բայց բժիշկը չի խօսեցաւ, մա՛րդ չի խօսեցաւ :

Լռութիւնը անգա՛մ մըն ալ իջաւ մեր վրայ, քարի պէս, ու այս անգամ աւելի՛ ահաւոր քան առաջին անգամը : Այդ սա՛ռը կոտրելու համար՝

— Տղա՛քներ, ըսաւ ուրիշ մը, վաղը Հայոց կաղանդն է . . . :

Բայց կաղանդին վրայ մտածողն ո՛վ էր : Մենք կը լսէինք ձիւները որ կը թփրտային ապակիին վրայ, կարծես մեռելի՛ն մատերը թփրտային մեր ապակիին վրայ . . . : Այս ցուրտին՝ իր գերեզմանէն փախած, մե՛ր մէջ մտնել կ'ուզէր ան : Ու չես գիտեր ի՞նչ մը ունէր սպառնական այդ անանուն ու անծանօթ մեռելը . խորհրդանշան մը ու ազդարարութիւն մըն էր ան մեզի համար . . . :

Ու իրա՛ւ, իրա՛ւ այդ պահուն Մահը մեր վրան էր . ա՛յն Մահը, որ ուսանողին ու բանուորին, հաւատացողին և ուրացողին, բժիշկին ու բժշկուողին հաւասարապէս անծանօթ ու սարսափելի է . . .

Մե՛նք ալ մա՛րդ պիտի ըլլայինք, կրթու-թի՛ւն պիտի ստանայինք, լո՛յս պիտի տանէինք

մեր խաւար աշխարհին . սո՛ւտ, սո՛ւտ . . . :
Մենէ որո՞ւն շունչին մէջէն չէր շնչեր արդէն
դարանակալ Մահը . . . : Իւրաքանչիւրն ինքն
իր վրայ կը խորհէր, ինքն իր վրայ կը կաս-
կածէր . . . :

Ո՛վ պիտի պատմէր ահաւոր մեծութիւնը
այս երիտասարդ հոգիներուն, որոնք աղօթքի
մը կա՛պն ալ կը մերժէին ողջերուն ու մեռ-
նողներուն միջև : Այսպէ՛ս, ամէն մարդ ա-
ռանձնացեր էր ինքն իր հոգւոյն մէջ . . . :

Սակայն, յանկարծ, մութ անկիւնէ մը,
դողդո՛ղ ու ցա՛ծ, երգ մը սկսաւ, նախ մէկ
բերնով, յետոյ բոլոր շրթունքներէ . բարի ու
ահաւոր երգ մը, մահերգի մը պէս աղաչաւոր,
աղօթքի մը պէս վեհափառ երգ մը, որ սառը
կոտորեց, արցունքները հալեցուց, սրտերը տաք-
ցուց, բոլոր հոգիները, բոլոր հոգերը, բոլոր
տրտունջները, բոլոր մրմունջները իրա՛ր միա-
ցուց .

Ղաւթային սիւրսն է խոց, նիկարն է վարամ,
Կերած հացն է լեղի, ու ջուրն է հարամ...:

Կո՛ւնկ, կո՛ւնկ, ամէն աշխարհի ան-
կիւններէ, ամէն սրտի խորշերէ քանի՛ ծանր
լուրեր կապեցին ոտքերուդ, ու դուն կրնա՛ս
թռչիլ . . . : Քանի՛ քանի՛ մահեր կապեցին
քու թևերուդ, կո՛ւնկ, թևաւո՛ր հառաչ, որ
կրնա՛ս թռչիլ . . . :

Ու երբ բժիշկին նշանին վրայ՝ բուրձր մէկ ոտքի կեցանք իբրեւ սուգի նշան, մարմինս փուշ-փուշ եղած՝ ես կը խորհէի որ այդ վայրկեանին, հեռունե՛րը, հեռունե՛րը, ծովերով ու լեռներով հեռունե՛րը տեղ մը, ծերուկ մայր մը ու ալեոր հայր մը, ժպտելով ու յուսալով, ճամբո՛ւն, ճամբո՛ւն կը նայէին, մինչդեռ մենք գիտէինք որ ա՛լ տղան պիտի չգար, պիտի չգա՛ր . . . :

Եւ այս անգամ, ամէնո՛ւն հետ, բայց դու զալո՛ւ, ու կարծես մօ՛րն ականջին կ'երգէի ես մահահոտ երգը . . . : Պանդխտութեան ճամբաներուն վրայ անանուն մեռնողներու ամբո՛ղջ ցեղ մը՝ համայն աշխարհը թունաւորելու չափ դառնութի՛ւն դրեր էր այդ երգին մէջ, ու քաւերը լացնելու չափ քաղցրութիւն . . . :

Լօզան, 1913

ԹՈՔԱԽՏԱԻՈՐԸ

Դուրսը խաւար գիշեր էր. անձրեւը կ'երգէր ապակիին վրայ:

Մենք լռիկ մտիկ կ'ընէինք կիւրճեանին, որ հազիւ լսելի ձայնով մը կը խօսէր, խօսելէ աւելի կատուի մը պէս կը խռկար:

— Անգամ մը, տարիներ առաջ, դեռ նոր սանսքօրիում մտեր էի, ինձմէ շաբաթ մը վերջ օտար հիւանդ մըն ալ եկաւ հոն: Ո՛վ գիտէ ինչ հեռաւոր ծովեր կտրած անցած, վիրաւոր թուշուռի մը պէս մեր սարն էր ինկեր կեանք փնտռելու: Բայց ա՛յդ իրիկունն իսկ իր անկողինը հեռացուցին մեր սրահէն: Ամբողջ գիշերը աչքս չկըցայ գոցել. կը տեսնէի այդ խեղճ դատապարտուածը որ ա՛յդ գիշեր, ա՛յդ ժամուն, թերեւս ա՛յդ վայրկեանին կը մեռնէր, պաղն երեսին, շա՛ն մը պէս...: Ու իրա՛ւ ալ մեռեր էր: Ո՛չ իր ազգութիւնը գիտէին, ո՛չ իր անունը, ո՛չ իր հասցէն...

— Մեռելը մեռել է, ընդմիջեց բժիշկը, ան ազգութիւն չունի, իր անունը դիակ է, իր հասցէն՝ գերեզմանոցը...:

Հետեւեալ առտու, մութն ու լուսին, այդ

փակ նամակն ալ կ'երթար իր հասցէին . . . : Դազաղին կառքը կը ճռար, կառապանը կը սուլէր սարերուն, քարերուն, գէր ձին լերան գլուխը կը բարձրանար՝ աջէն ու ձախէն, կանաչ խոտ մը փրցնելով: Ու ետեւէն ես կ'երթայի մինչև թռքախտաւորներու գերեզմաննոցը, ու վիզս շալերուն մէջ, խղդուկ-խղդուկ հազալով, էօհէօ՛, էօհէօ՛ . . . կը խորհէի՛, կը խորհէի՛ . . . :

Իր կոկորդը այնքան յոգներ էր որ, խօսքի շարունակութիւնը խլրտուածի մը նման անհասկնալի անցաւ: Բայց արդէն բոլորս ալ քով քովի սղմուած էինք: Իր ցած ձայնէն վանկ մը չը փախցնելու վախով, ո՛չ մէկը իր շրթները կը մօտեցնէր թէյի գաւաթին: Տաքուկ շոգին կը բարձրանար, կը ծառանար, մտերիմ մթնոլորտ մը կը կազմէր: Ան շարունակեց.

— . . . Կը խորհէի որ ե՛ս էի այդ դազաղին մէջ պառկած մարդը, ու անհո՛ւն երախտագիտութիւն կը զգայի այն անծանօթ մարդուն որ դիակիս կը հետեւէր . . . : Այն օրէն ի վեր ես հետեւեցայ սանաթօրիումի բոլոր դազաղներուն . . . բացի մէկէն . . .

Իր բառերը նորէն անհասկնալի եղած էին: Խօսիլը արգիլուած էր իրեն: Դէմքը խոժոռ շարժում մը ըրաւ, վզին երակները կապոյտ մատերու պէս ուռեցան: Երեսը կարմրեցաւ,

մթնցաւ. անվերջանալի, խղղուկ հազ մը սկսաւ,
էօհէօ՛, էօհէօ՛ . . . :

— Տուն երթամ պառկիմ, ըսաւ երկու
հազի մէջէն, այս ցուրտ օրով դուրս ելլելս
ալ մահացու սխալ մը թերեւ . . . :

Ու ելաւ դնաց: Հիմա ամէնքս ալ շրջա-
պատեցինք բժիշկը՝ ամբողջ պատմութիւնը ի-
մանալու համար:

— Ժամանակին այս երիտասարդն ալ ձեզի
պէս առոյգ ու գեղեցիկ էր, պատմեց բժիշկը:
Նախ տգիտնեցաւ քիչ մը. բայց այդ գոյնը
ազնուական այնպիսի բան մը կուտար իր դի-
մագիծին, որմէ հեռու էր գանգատելէ: Յետոյ
հազ մը սկսաւ, հազ ըսածս աննշա՛ն բան մը,
հազիւ լսուելիք: Քանի մը ամիս վերջ քրտնե-
լիք մը եկաւ վրան, ան ալ միա՛յն գիշերները,
«վերմակներուն մէջ շատ փաթթուելէս է»,
կ'ըսէր . . . : Ծիշտ է որ երբեմն ձախ կողին
մէջ թեթե ցաւ մըն ալ կար, ասեղներու տըր-
ցակի պէս բան մը, բայց բոլորովին անցողակի,
հովի պէս փոփոխական ցաւ մը: Սակայն վերջ
ի վերջոյ ինչ որ ամէնէ՛ն շատ կը նեղէր իր
սիրտը՝ ձայնին խռպոտութիւնն էր. մարած
ձայն մը, որ ճիգով կ'ելլէր, կարծես թէ խուխ
մը չորցած, փակած ըլլար կոկորդին մէջ . . .
էօհէօ՛, էօհէօ՛:

— Այդ նշաններն իմ վրաս ալ կան, բժի՛շկ,

ու եթէ վախս ճիշտ է, ես իրեն պէս տարիներով չեմ կառչիր կեանքի . . .

— Շատ մի՛ շտապեր, ու թող որ շարունակեմ, ըսաւ բժիշկը։ Սկիզբները չուզեց հետեիլ խորհուրդներուս։ «Բժիշկները արդէն ամէն տեղ հիւանդութիւն կը տեսնեն», կ'ըսէր։ Բայց երբ խելքը գլուխը եկաւ, շատ ուշ էր արդէն։ Թոքախտը թոքերէն բարձրացեր, կոկորդը լեցուցեր, ձայնը կղպե՛ր էր . . . : Շատ չերկնցնեմ, ահաւասիկ տասը տարիներէ ի վեր այս մարդը կը տառապի, կը մեռնի, պիտի մեռնի . . . : Հիւանդանոցէ հիւանդանոց, բժիշկէ բժիշկ, ամառները Ալպեան լեռներուն վրայ, ձմեռները Նիսի մէջ փնտռելով իր արեւը, այս կենդանի կմախքը, տա՛սը տարիներէ ի վեր կը փախչի իր Մահէն, ա՛յն Մահէն՝ որմէ փախչիլ չի կայ կ'ըսեն . . . :

Բայց ի՞նչպէս . . . :

Տասը տարիներէ ի վեր, ամէն շաբաթ, երբեմն ամէն օր, ամէն տեսակ մասնագէտներ կ'այրեն իր կոկորդը . . . : Զեզմէ ո՛չ մէկը կ'երեւակայէ այն ամէն-օրեայ սարսափը որ այս տեսակ հիւանդներուն ուղեղին մէջն է մի՛շտ ու ամէ՛ն վայրկեան, — մեռնելու սարսափը . . . : Դրուագ մը պատմե՞մ . . . :

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք . . . խնդրեցինք միաբերան։

— Անգամ մը լսեր էր որ, իրեն պէս հիւ-
ւանդ մը գործողութեան ենթարկուելով լաւա-
ցեր էր: Լօղանի մեր հիւանդանոցը եկաւ: Ձեզի
պիտի չըսեմ թէ ինչպէ՛ս մեզ համբուրեց ու
յետին հրաժեշտը տուաւ՝ երկաթէ սեղանին
պառկելէ առաջ: Մեղրամոմի գոյն մարմին մը,
մարմին ըսածս՝ կմախքի վրայ ճմռթկած մորթ
մը: Դիտութեան քոյրերը ճերմակ կտաւ մը փաթ-
թեցին իր վրան՝ պատանքի մը պէս: Ու այս-
պէս անշա՛րժ պառկած, կեանքին ու մահուան
միջև կախուած՝ կը սպասէ՛ր . . . :

— Ինչո՞ւ . . . :

— Կը սպասէր, որովհետեւ գործողութեան
սրահին մէջ, իրմէ առաջ ուրիշ մը կար որ կը
կտրէին, երբեմն երկաթ դռներէն սուր ճիչ մը
կը լսուէր ու կը խեղդուէր: Վերջապէս, այդ
գործողութիւնը գէշ անցաւ, այդ մարդը մե-
ռաւ, ու Կիւրճեանին գործողութիւնը միւս օր-
ուան յետաձգուեցաւ: Այդ գիշեր, մինչև լոյս,
խեղճը մահուան երազներով տանջուեր է և
առտուն կանուխ հիւանդանոցէն փախեր է . . . :

— Է՛հ, ընդմիջեց դարձեալ դեռատի ու-
սանողը, մեռնիլը լաւ չէ՞ այսպէս ապրելէն . . . :
Այլ ուրախութիւն, ժպիտ, սէր կրնա՞յ ըլլալ
այսպիսի կեանքի մը մէջ . . . :

— Կրնա՞յ ըլլալ, կրնայ ըլլալ, ըսաւ բը-
ժիշկը: Ու ահա թէ ուր պիտի կապէի խօսքս :

Այս թոքախտաւոր երիտասարդը թոքախտաւոր աղքատ աղջիկ մը կը սիրէր, չգտնուելիք գեղեցկութիւն մը, որ չեմ գիտեր ո՞ւր կէ գտեր էր, ու իր գրամով, իր սանաթօրիումին մէջ կը պահէր: Այսպէս երկուքն ալ կ'ապրէին սարին վրայ, գաղտնի սէրով: Ալ հազա՛ր հազ, հազա՛ր ցաւ ի՞նչ կրնար արժել այս անմահական սիրոյն քով: «Բոլո՛ր ունեցածս պիտի ծախսեմ, կ'ըսէր, մինչև որ այս խեղճ աղջիկը քիչ մը առողջանայ, ու այն ատեն, այն ատեն... երկուքս ալ թոքախտ, իրարմէ ի՞նչ վախ ունինք...»:

— Բայց ներելի՞ է, բժի՛շկ:

— Այս աշխարհի վրայ երջանկութիւնը անշուշտ ներելի չէ...: Աղջկան ամուսնութիւնը արգիլած էին բժիշկները, բայց սիրոյ առջև բժի՛շկը ո՛վ է...: Գարնան գիշեր մը ծաղիկներն ու ծառերը խաբեցի՛ն զիրենք, ինքզինքնին առո՛ղջ ու կայտա՛ռ կարծեցին, այդ երկու մահուան դատապարտուածները իրար ձուլուեցան. տարիներէ ի վեր զսպուած սէրը ահագին ուժով պոռթկաց...: Բայց ի՞նչ էր այդ թանձր ու տաք հեղուկը բարձին վրայ. արիւնախընճմ մը...: Ու կոյսը իր հիմէնեան անկողնին մէջ մեռեր էր...:

Վա՛հ...

Հետեեալ առտուն դադաղակառք մըն ալ

կը ճռար սարի կողէն. կիւրճեան չէր հետեւեր
անոր, առաջին անգամը . . . :

Սարսափած իրարու երես նայեցանք: Ամէն-
քըս ալ տժգուններ, քարացեր, մահացեր էինք:

Դուրսի հովը թող ոռնա՛ր, թող անձրեւը
երգէ՛ր ապակիին վրայ, թող ծառերը շաչէին՝,
մենք լուեր էինք: Ո՛չ ձայն մը, ո՛չ շարժում մը:

Մեզի կը թուէր թէ մե՛ր մէջտեղը, թէյի
սեղանին վրայ պառկած էր այդ կոյսին դեռ
տաք գիակը: Ու այդ սուրբ մարմինը կոխո-
տելէն կը փախչէր ուրուականը այն թափառա-
կան հիւանդին, որ տասը տարիներէ ի վեր կը
փախչէր իր Մահէն, ա՛յն Մահէն, որմէ փախ-
չիլ չի կա՛յ . . . :

Լօզան, 1914

ԳԻՆՈՎԻՆ ԱՂԶԻԿԸ

Այդ օրը մոգական ընթերցումներով գլուխս լեցուցի, ու մագնիսական խառնակ մտածումներով փողոց նետուեցայ:

Գլխուս վերև գարնանային արև մը կար, այն առաջի՛ն արևներէն՝ որ տաքցնելէ աւելի կը շոյեն, թուլցնելէ աւելի կը գինովցնեն:

Արե՛ւ մըն ալ ահա դիմացս. գարնանային աղջիկ մը, անոնցմէ՝ որոնք չեն այրեր՝ այլ հոգին կը դաղջեցնեն, չեն կիզեր՝ այլ կեանք կուտան:

Ուրախութի՛ւն մըն էր դիտելը իր կապուտակ աչերը՝ երկնքի պատառներու պէս: Արեւի՛ գոյն մազերը՝ իր ուսերէն աւելի անցորդին աչերը կը շոյէին: Անոր նայելով մարդ վայրկեան մը ինքզինք երջանիկ կը զգար ապրելէն, որովհետեւ այդ հասակի աղջիկները՝ երկու տարիներուն մէջտեղը՝ գեղեցկութենէն աւելի բա՛ն մը ունին իրենց վրայ . . . :

Կարելի՞ էր երեակայել աւելի մեծ մոգութիւն, հրաշք մը, քան ա՛յն որ ահա դէմս էր, կը մօտենար, աչքս իր աչերուն մէջ . . . : Քա՛յլ մըն ալ, ու յանկարծ տժգունեցաւ, ճիչ մը

արձակեց և ուժգնօրէն ինկաւ՝ երկինքէն ինկող քարի մը նման:

Վազեցի, չէ՛ր շնչեր. ձեռքերը սեղմեցի, չէ՛ր զգար: Երեսը գետնին՝ փայտի մը պէս ինկեր ու արդէն քարացեր էր մեռած թռչունի նման: Թևերն ու ոտները երկաթի պէս կարծր էին, չի՛ փշիտակ, մահուան շիտակութիւնովը . . . :

Բայց ասիկա վայրկեան մը տևեց: Կոնակին վրայ դարձուցի զայն, մարմինը սեղմող կոճակները խլեցի, կապերը փրցուցի:

Այն ատեն տժգոյն երեսը կարմրեցաւ, կապուտեցաւ. ահագին ճիգով դէմքին մկանները կծկտեցան: Լեզուն՝ ակռաներուն մէջ ո՛ւժգնօրէն խածուած՝ կը գալարէր արիւնոտ: Գլուխը մուրճի մը պէս կը ծեծէր սալայատակին քարերը: Զեռները, ոտները, ամբողջ մարմինը յանկարծ-յանկարծ կը դողային՝ վիզը կտրուած անասունի մը պէս: Աչերը՝ գնդակներու պէս դուրս ցայտած՝ իրենց ճերմակութիւնը ցոյց կուտային ամբոխին, որ եկեր էր ամէն կողմէ, վրայէ վրայ խռնուած, հետաքրքրութիւնով ու երկիւղով լեցուն, կարծես թէ երկինքէն նետուած չար հրեշտակ մը ջախջախուէր այդ ցեխերուն մէջ . . .

Յետոյ գլուխներու մէջէն գլուխ մըն ալ երևցաւ:

— Ես իր տունը գիտեմ, ըսաւ. գինով Սիմոնին աղջիկն է:

Ու ոտներէն, բազուկներէն բռնեցին տարին:

Ու ես կը խորհէի: Ահաւասիկ դեռատի աղջիկ մը, գեղեցիկներու մէջ գեղեցիկ, կոյսերու մէջ կոյս, որուն մէկ ժպիտը բաւական էր դառնացած կեանք մը ուրախացնելու: Եւ սակայն — ինչպէս ճիշտ կ'ըսէր պառաւ մը — ա՛լ թող սպասէ որ մէկը խնդրէ իր փափուկ ձեռքը...: Ի՞նչ փոյթ թէ իր բոլոր բջիջները կեանքով ու երջանկութիւնով լեցուն են հիմա. անիկա դժբա՛խտ պիտի ըլլայ, ուզէ՛ թէ չուզէ՛. ճակատագիր . . . :

Բայց բնութիւնը իր մէկ ըրածը ծածկելու համար՝ նմանօրինակ ու տարօրինակ ա՛յնքան ուրիշ ցաւեր ալ ստեղծեր է, որ ժամանակ չունիս մէկուն վրայ խորհելու, եթէ ոչ այդ մէկը կրակոտ գամի մը պէս կը մխուէր ուղեղիդ մէջ...: Սուրբագող շողեկառքի մը մէջն ես, հազի՛ւ ժամանակ ունիս պատուհանէդ բան մը տեսնելու, այդ տեսածդ չի դատած՝ ուրիշ մը կը յաջորդէ անոր, ու հազա՛ր ուրիշներ: Վարագոյրդ կը գոցես ու քո՛ւ ցաւերուդ վրայ կը խորհիս միայն: Ու ահա՛ կեանքը. կաթի՛լ մը արցունք, անցուկը մոռցո՛ւկ:

Այսպէս է մանաւանդ հիւանդանոցի կեանքը: Հոն թշուառութեան տեսարանները ա՛յնքան արագ կը յաջորդեն իրարու որ, բնա՛ւ ժամանակ չունիս խորհելու, և սակայն վարա-

գոյրդ ալ չես կրնար գոցել, որովհետեւ ձեռքերդ ամէնուն վէրքին մէջ պիտի մխես: Նո՛յն օրուան անկողնին մէջ ուր մեռելի մը դիակը դեռ չէր պաղած՝ նոր հիւանդ մը կը պառկի, ապրելու յոյսով . . . : Նոյն երկաթէ սեղանին վրայ քանիներո՛ւ արիւնը իրար կը խառնուի ամէն օր, ու կը լերդանայ անկիւն մը . . . : Ու այդ բոլոր ցաւերը ա՛յնքան նման են իրարու որ հազի՛ւ թէ կարենայիր զանազանել իրարմէ: Անգամ մը սակայն զարհուրելի պարագայ մը ներկայացաւ:

Զմրան առտու մը տաքուկ սենեակիս մէջ նախաճաշ կ'ընէի՝ բոլո՛ր մասնիկներովս վայելելով այն երջանիկ հանգստութեան ժամը, որ առաւօտեան ժամն է հիւանդանոցին մէջ: Յանկարծ մէկը արագ արագ դուռս ծեծեց: Գլխովեան քոյրն էր, Մեծ-քոյրը, տարիքոտը: Բոլորովին տգուճած՝ ինծի բացատրեց որ այրուած կին մը բերեր ու արդէն իսկ գործողութեան սեղանին վրայ պառկեցուցեր էին: Զարմացայ. այրուածները հազուադիւրս չեն, ինչո՞ւ ուրեմն այսքան այլայլեր էր այս կինը, որ ահագի՛ն ցաւեր չոյած ըլլալու էր իր ծերունի ձեռքերուն մէջ . . . :

Իսկոյն վար վազեցի: Գարշելի նեխու թիւն մը փռուած էր սեղանին վրայ: Երեսը ծածկեր էին որ հիւանդը չսոսկայ ինքնիրմէն:

Ամբողջ կուրծքը՝ վիզէն մինչև որովայնը՝ բաց վէրք մըն էր, վերէն ի վար: Թւերը աւելի սոսկալի էին. մորթը այրեր, ճարպը հալեր, մկանները սւցեր, բարակցեր, կախուեր էին չուաններու պէս . . . : Պէտք էր այդ բոլորը մաքրել, կտրել, նետել, ողջը մեռածէն զատել: Բայց մկրատին դպած տեղը սև արիւնը կը բղխէր, մեկանի գոյն, թանձրացած կաթիլներով . . . :

Կրակը կրակով կը մաքրուի: Ու հրաշէկ երկաթը սկսաւ գործել՝ արիւնի ակերը խաքանել, բաց վէրքերուն մէջ պտտիլ: Իր կարմիր համբոյրին տակ դեռ կեանքոտ դնդերները կը կծկտէին, որովայնը կը գալարէր, մորթագերծ կուրծքը կ'ելեւէջէր ցաւագին շարժումներով:

Կոկոն-կոկոն ստինքները այրեր, հալեր էին: Տեղ-տեղ վարդագոյն մորթի պատառներ մնացեր էին դեռ՝ վարդի փրթած թերթերու պէս: Տեղ-տեղ դեղնած ճարպ մը կ'երևէր՝ թարախի գոյն, մինչև բազուկներուն խոռոչին տակ:

Ճենճերուտ մուխը կը բարձրանար, կը գալարուէր. սենեակը կը լեցնէր. այրուող մսի հոտը թոքերը կը խեղդէր: Գթութեան փոքրիկ քոյրերը մէկիկ-մէկիկ անհետացան՝ արցունքը աչքերնուն մէջ. յետոյ Մեծ-քոյրն ալ գնաց՝ թաշկինակը քիթին . . . :

Հիմա մինակ էինք. ես ու կենդանի զիա-
կը: Եթէ նոյնիսկ գիտութիւնը հրաշք մը ընէր,
ինչպէ՛ս պիտի ապրէր, ինչպէ՛ս պիտի շարժէր
ան. երկար հոգեվարք մը պիտի չըլլա՞ր իր
կեանքը: Ա՛խ, ի՛նչ կ'ըլլար որ կարմիր երկաթը
սխալմամբ մօտենար, այրէր, ճեղքէր այն խոշոր
երակը, որ ահա՛ բազուկին տակ կը տեսնուէր,
մե՛րկ, անվթա՛ր, կեանքի՛ տրոփիւններով...:
Ո՛չ, ո՛չ, կեանքը նուիրական է...:

Ցորեկէն վերջ իր սրահը գացի: Անկողնին
քով մարդ մը նստեր էր. ի՛ր հայրը: Գլուխը
կախեր էր՝ անբան ու երերուն՝ սարսափած կեն-
դանի ի մը պէս: Դողդօջ ձեռքերով աղջկան
դէմքը բացաւ, իր ճմութկած երեսները անոր
այտերուն քսեց, համբուրեց, լացաւ...:

Այն ատեն միայն տեսայ այդ տասնը եօթ
տարու դէմքը, այդ կապուտակ աչերը, այդ
արևոտ մազերը: Բայց այս՝ իմ ճանչցած լուս-
նոտ աղջիկն էր, որ իր ախտին մէկ նոպային՝
կրակին վրայ ինկեր ու այրեր էր:

Երեսին ճերմակ քօղը դարձեա՛լ ինկաւ ձե-
րունիին ձեռքերէն...: Ուրեմն գինով Սիմօնը
ա՛յս էր, սա տխուր կեանքին հեղինակը ա՛յս
էր, ոճրագործը ա՛յս էր, օղիով յագեցած այս
գարշահոտ մարմինը՝ որ լուսնոտներու, այսա-
հարներու, պակասաւորներու, նզովուածներու
սերունդ մը կը հասցնէր...:

Ա՛խ, գիտե՛մ թէ մեզմէ իւրաքանչիւրը կը թաթխէ իր շուրթները այդ թոյնին մէջ. գիտեմ թէ դժուար է փշրել անոյս անմահութեան մը համար հրամցուած բաժակ մը. գիտեմ թէ ամէն գինովի զաւակ լուսնոտ է. բայց այս մէ՛կը բաւական է՞ր բոլոր գինեմոլները նոյն ոճրին մէջ թաթխելու . . . :

Ու զոհը այս դժբախտ աղջիկն է, լուսնո՛ւտը: Միշտ կը յիշեմ փոքր հասակիս տեսած ըլլալ տպաւորիչ պատկեր մը՝ ուր լուսնոտ կոյս մը, լուսնակ լոյսին, ձեռներն երկինք երկաւրած, ինքն իր վրայ կը դառնար, երկրէն երկինք նետուիլ ուզող բանաստեղծական հսկայ ծաղիկի մը պէս . . . :

Ո՛չ. լուսնոտը ա՛յս էր, այս մորթադերձ ու ճենճերուտ մարմինը՝ որուն վրայէն, երբեմն, վերէն ի վար խոշոր դող մը կ'անցնէր, ամբողջ անկողինը սարսռացնելով. այն ատեն սրահին միւս հիւանդները իրենց վերմակին տակ կը կծկտէին, ցաւերնին մոռցա՛ծ: Ու երբեմն ալ, երբ այդ մեռած միսերուն մէջ դեռ կենդանի ջիւերը կ'արթննային՝ մէ՛կ ճիչ մը կը թռչէր իր բերնէն, բայց ահազի՛ն ու անկարելի ճիչ մը՝ որ բոլո՛ր սրտերը դանակի պէս կը ճեղքէր, պատերուն մէջ կը թափանցէր, գետնափոր յարկին սիւնները կը դողացնէր, ամբողջ հիւանդանոցը վայրկեան մը իր սարսափովը կը լեց-

նէր՝ յետոյ յանկա՛րծ մահուան լռութեան մէջ
թաղելու համար այդ հսկայական շէնքը :

— Աստուած ընդունի իր հոգին, կուլար
Մեծ-քոյրը ծնկաչոք. մահէն աւելի գէշը
կայ . . . :

Գիշերը դեռ երկար ատեն կը շարունակ-
ուէին այդ սարսափելի ճիչերը ընդհատ-ընդհատ:
Ննջասենեակիս մէջ պառկած՝ չէի կրնար աչերս
գոցել: Այդ բողոքի աղաղակները կոկորդս կը
խրուէին, շունչս կը խեղդէին: Աստուած իմ,
արչալոյսը ե՞րբ պիտի լուսնար . . . :

Սեւ-սեւ մտքեր ուղեղս կը պաշարէին:
Այս որքա՛ն անարդարութիւն. մէկ կողմէն կը
հաւաքեն ամէնէն առողջ երիտասարդները պա-
տերազմի մէջ հարի՛ւր հազարներով մեռցնելու
համար, միւս կողմէն կը ստիպեն որ բժշկու-
թիւնը գերմարդկային ճիգեր թափէ ապրեցնելու
համար տառապազին մսակոյտ մը, որ իր բոլոր
ուժովը մա՛հը կը կանչէ . . . :

Ու այդ սպիտակ գիշերին մէջ քանի՛ քանի՛
անգամներ ոճրին փորձութիւնը ձեռքս դողա-
ցուց, մինչև որ վերջապէ՛ս ճիչերը դադրեցան,
ու խաւարն ու լռութիւնը լեցուցին Յաւին
Տունը:

Առաւօտուն իր մօտ գացի. երեսին քօղը
անգամ մըն ալ բացի . . . ու լացի:

Այդ գարշահոտ նեխութեան մէջէն իր կա-

պուտակ աչերը հանդա՛րտ կը նայէին՝ աղբիւս-
ներուն վրայ բացուած այն երկնագոյն ծաղիկ-
ներուն պէս, որ մի՛ մոռնաւ զիս կ'ըսեն . . . :

Վերմակին տակ արիւնն ամբողջ անկողինը
լեցուցեր, մակարդեր, սառեր էր արդէն: Կաս-
կածո՛վ իր թւը վերցուցի. այն մերկ երակը
փրթեր էր . . . — փրթա՞ծ թէ փրցուած . . . :

Լօզան, 1914

ՏԷՐ ՈՂՈՐՄԵԱ...

— Ձերքէզը տեսա՞ք, Տօքթէօր . . .

— Ի՞նչ չէրքէզ . . .

— Ձեմ գիտեր . . . Ինծի այնպէս թուեցաւ . . . որքան կրցայ հասկնալ իր շարժումներէն, ճի՛շտ այս ժամուն համար ձեզի հետ ժամագրութիւն մը կը խնդրէր:

— Անունը չարձանագրե՞ց . . .

— Գրել չի գիտեր, Տօքթէօր . . .

— Բացատրութիւն մը չտուա՞ւ . . .

— Լեզու չի գիտեր, Տօքթէօր . . .

Ձերքէ՞զ մը, անգիր ու անլեզու, ան ալ եւրոպայի ճիշտ կեդրոնը . . . : Անապատներէն շեղելով քաղաքի մը փողոցներուն մէջ թափառող առիւծ մը աւելի տարօրինակ չէր կըրնար ըլլալ:

Ու ան ի՛նչ առիւծ, ան ի՛նչ շքեղ անասուն, տեսնելիք բա՛ն էր: Ժամագրավայրին վրայ հեռուէն արդէն որոշեցի զինքը: Եթէ բիւրաւոր բազմութեան մը մէջ ալ թաղէին զայն, դիտողին աչքը ամէնէն առաջ ու առանց վարանումի, ուղղակի իրեն վրայ պիտի իյնար:

Լեռնցի, հսկայի ահագին կերտուած մը. երկար ծալքերով լայն ու անհատնում վերարկու մը՝ զոր արծաթէ նեղ գօտի մը մէջքին վրայ կը սեղմէր. անընկճելի ու հպարտ ուսեր՝ որ չէին ծռած, ու վերէն կ'իշխէին կորաքամակ քաղքենիներու բաղմութեան վրայ. թաւուտ մօրուք մը, որ ամբողջ դէմքը կը ծածկէր: Ու այս բոլորին վրայ, վերը, մուշտակէ բարձր ու սուր գտակ մը, ուղտի մօրթէ:

Վազվզող փոքրիկ մարդոց հոսանքին մէջ ան կը սպասէր անշարժ, չփոթա՛ծ, արհամարհո՛տ: Թեւերը իրանին վրայ ծալած էր, հաւնոցի մը մէջ բանտուած արծիւի մը պէս . . . :

Ի՞նչ բան ստիպեր էր այս տիտանը Ասիոյ լեռներէն գաղթելու դէպի քաղաքակրթութեան այս կեդրոնները՝ որ կ'ատէր հպարտ անասունի իր նայուածքին մէջ:

Իր երեք ձագուկները հետն առած, իւրաքանչիւրին ձեռքին մէջ մէկ ծրարով, կովկասի չեմ գիտեր ո՛ր անկիւնէն ճամբայ ինկած էր, ու սահմանէ սահման, կայարանէ կայարան, շոգեկառքէ շոգեկառք փոխադրուելով, պատերազմի ղրկուող ձիերու պէս մինչև հոս հասած:

Իրեն ըսեր էին որ այստեղ բժիշկները հըրաշք կը գործէին: Ու ան Լօզան եկեր էր՝ այն հաստատ հաւատքով որ բաւ էր swiss մը ցուցնել դարման մը գտնելու համար:

Ուրեմն այս Գողիաթը հիւանդ . . . :

— Հապա ինչո՞ւ զաւակներդ միասին բերիր, կը հարցնեմ:

— Իրե՛նց համար եկայ, բժի՛շկ . . . Թող ես մեռնիմ, իմ կեանքս ի՞նչ է . . . ես մեղաւոր հայր մըն եմ . . . բայց փոքրիկներս, բայց փոքրիկներս . . .

Ու բառերը կը կոտրտէր, կը ծամծամէր, կը դարձնէր ու նորէն կը կրկնէր իր այլանդակ թուրքերէնով:

Իրա՛ւ ալ հօր մը համար գիւրին-գիւրին խոստովանուելիք բան մը չէր իր պատմուածիւնը: Դեռ իր երիտասարդութեան շրջանին՝ բանակին մէջ Ֆրանկալս մը ստացեր, բայց լռեր, գաղտնի պահեր էր բժիշկներէ: Ու այնպէս կը թուէր որ այդ հսկան հազի՛ւ թէ իր մօրթին վրայ զգացեր էր ահաւոր ակտին դրոշմը: Յետոյ ամուսնացեր, բայց երեք զաւակներ ծնելէ վերջ, կինը մեռեր էր, դեռ քսան տարու . . . :

Ինք չէր ըսեր — ու չէր կրնար գիտնալ — թէ ինչէ՞ն մեռեր էր այդ անմեղ կինը: Բայց տարիներու ընթացքին մէջ, սոսկումով կը դիտէր որ իր երկու մանչերուն ականջները քիչ քիչ կը խցուէին, կապարի պէս կը ծանրանային: Ուխտատեղի, աղօթք, դեղ, անօգո՛ւտ: Ինչո՞ւ: Ծարահատ բժիշկ մը իրենց արիւնը

քննելով, տեսաւ որ հօրը հիւանդութիւնը զաւակներուն երակին մէջ կը շրջագայէր. այնպէս որ իրենց փոքրիկ սրտին իւրաքանչիւր զարկը ուրիշ բանի չէր ծառայեր՝ բայց միայն այդ ահաւոր թոյնը մարմնին զանազան բջիջներուն մէջ աւելի՛ և աւելի՛ մտցնելու . . . :

Հիմա աղջնակն ալ սկսեւ էր թեթեւ, չափ թեթեւ խուլութիւն մը ցոյց տալ. ու հօրը ամբողջ սարսափը այն էր որ մի՛ գուցէ այս վերջինն ալ . . . :

— Այդ ապագան գուշակելը դիւրին է, ընդամիջեցի. բա՛ւ է իր արիւնն ալ քննել :

— Ո՛չ, ո՛չ, բացագանչեց գեղնելով . . . :
Թող այդ մէկին ապագան ալ անյայտ մնայ . . . :
Ոսկ տղաքներ ունենալ, այն չէ՛ ցաւը գըլխաւոր, բայց զիտնա՛լ թէ անոնք խուլ են մի միա՛յն իմ մեղքովս, անոր համար որ տասնը հինգ տարի առաջ օ՛ր մը, տե՛ղ մը ես շնացի՛ր . . . :

Աչքերը թրջեցան, փայլեցան : Ակռաները կճրտացին՝ բերնին մէջ մանրախիճեր փշրելու պէս : Բայց որո՞ւ բարկանար : Այս նախնական մարդը՝ որուն համար վրէժխնդրութիւնը կեանքին գերագո՛յն հպարտութիւնն ու օրէնքն էր՝ այժմ իր վրէժը ուրիշ մէկէն չէր կրնար լուծել, բայց մի՛այն իր անմեղ զաւակներէն . . . :

— Աստուած, Աստուած . . . քու արիւնէդ

երախաներ չունի՞ս դուն . . . : Մանուկներուն
փշուր մը գուլթ չունի՞ս դուն . . . :

Ու գլուխն երերտկալէն ու հասակը ճօճե-
լէն երբ սկսաւ հեռանալ, ես դե՛ռ անշարժ
մնացած կը դիտէի լեռնցի տիտանի իր ահագին
կերտուածքը . . . : Գաճաճ թէ հսկայ, մարդ
որքա՛ն փոքր է բնութեան անյեղլի ու ահաւոր
օրէնքներուն առջեւ :

Այս տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենար երէկ՝
Այսօր, Կիրակի, իր հասցէին կը դիմէի : Այդ
առիւծին ձագուկները իրենց բոյնին մէջ տես-
նելու հետաքրքրութիւնը քայլերս կը փութա-
ցընէր : Բայց այս ի՛նչ մութ փողոցներ, այս
ինչ նեղ տուններ : Այդ օտարական մարդը ինչ-
պէ՛ս գտեր էր այս թշուառութեան օճախները :

Առիւծներու բո՞յնը : Ցած սենեակ մը, մերկ
ու գորշ պատերով : Սենեակին չորս անկիւն-
ները՝ չորս տախտակէ անկողիններ, չորս դա-
գաղներու պէս, գետնէն դիզ մը բարձր : Սեն-
եակին մէջտեղը՝ փոքրիկ սեղան մը, նոյն
տախտակէն կտրուած : Սեղանին վրայ քարիւղի
եփոց մը :

Հիմա կը հասկնամ թէ ինչո՞ւ երէկ կը
քաշուէր զիս տուն հրաւիրելու :

— Ներեցէք ինծի, պարո՛ն բժիշկ : Եթէ
մեր երկիրն ըլլար, հարկաւ այսպէս չէի ըն-
դուներ ձեզ : Պանդխտութեան վիճակ է այս :

Այս դաժաղներն ու այս սեղանն ես եմ չիներ։ Տեսէ՛ք, մատներս հաղար տեղէ արիւնած են ու ձեռքերս սառ ջուրի մէջ ճաթուտելէն կը մղմղան։ Կերակուրնին, կարկտաննին, լուացքնին ալ ես կ'ընեմ . . . : Որքուկներուս մայրու թիւն . . . :

Ու այս բոլորը ինչո՞ւ . . . Ժառանգական ախտի մը համար՝ որուն դարմանն անհնարին էր։ Ախալը անգամ մը գործուելէ վերջ՝ անկարելի՛ էր սրբել։ Ա՛լ ուղածին չափ մայրութիւն ընէր, տղայութեան սխալը մի՛շտ աւելի պիտի կշռէր նժարին մէջ . . . :

Դատաւորներու օրէնքին պէս բժշկութիւնն ալ իր օրէնքներն ունի, բայց որքա՛ն աւելի ահաւոր, անդրդուելի, անյեղլի, վրէժխնդիր օրէնքներ։

Մէ՛կ բան մը կը մնար ինծի ընել, իրեն խորհուրդ տալ որ ժամ առաջ երկիր վերադառնար։ Բայց ան որքա՛ն գէշ կը հասկնար իմ միտքս . . . իրեն այնպէս կը թուէր որ իր աղքատութեա՛ն համար կը մերժէի դարմանս։

— Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը ըրէք . . . : Բժշկութիւնն ինչո՞ւ մեզի դեղ մը զլանայ . . . : Եթէ ունեցածս չի բաւեր՝ ամբողջ կեանքովս ես ձեր գերին, ձեր ստրուկը, ձեր պահապանը ըլլամ . . . : Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը, փո՛րձ մը . . . :

Յանկարծ լուեց. որովհետեւ դուրսէն դուռ
բացուելու ձայն մը լսուեցաւ. տղաքներն էին:

— Յովհաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մա-
րիա՛մ . . . գոչեց հայրը:

Թաշկինակին ծայրով աչերը չորցուց ու
անգամ մըն ալ ձայնը բարձրացուց.

— Յովհաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մա-
րիա՛մ . . . :

Անմիջ վրայ երկչոտ գլուխ մը երեցաւ,
յետոյ ուրիշ մը, յետոյ պզտիկ աղջկան գլուխ
մը . . . : Առիւծին ձագերը . . . : Բայց որքա՛ն
խղճալի, որքա՛ն ճուղած, որքա՛ն անարիւն էին
այս հսկային զաւակները: Խուլութիւնը իրենց
արտայայտութեան զգուշաւոր երկչոտութիւն
մը տուեր էր:

— Մի՛ վախնաք, զաւակնե՛րս . . . նե՛րս
մտե՛ք . . . բժիշկին ձեռքը պագէ՛ք . . . Յով-
հաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մարիա՛մ:

Բայց անոնք տեղերնէն չէին երերար:
Հայրը գնաց, ձեռքերնէն բռնեց, ներս մտցուց,
ծունկերուն վրայ նստեցուց, շոյեց, համբուրեց:

Այսպէս, քիչ քիչ դուրսը մութն իջեր էր
արդէն. պատուհանները սեցեր էին, տղաքնե-
րուն պառկելու ժամն եկեր էր:

— Այսօր Կիրակի է, զաւակնե՛րս, աղօթք-
նիդ մի մոռնաք:

Երեք որբուկները քով քովի շարուեցան՝

հասակի կարգով, ճիտերնին ծռեցին, աչերնին
վեր դարձուցին, ու սկսան աղիողորմ երգել:

Տե՛ր ողորմեա, Տե՛ր ողորմեա,
Յիսո՛ւս Փրկիչ, մեզ ողորմեա՛:

Այս ի՛նչ երգ, այս ի՛նչ երգ, Աստուած:
Ու քանի՛ տարի է չէի լսեր այս բարի ու ա-
հաւոր մեղեգին: Վերէն ի վար սարսուռ մը
անցաւ վրայէս. մարմինս փուշ-փուշ եղաւ:
Ի՛նչ տարօրինակ համոզումով կ'երգէին այդ
թրքախօս բերանները: Բայց այս բարի, այս
աղաչաւոր, այս գալարուն, այս ահաւոր երգը
մե՛ր երգն էր, ԿՈՒՆԵԿԻՆ պէս, ցեղի՛ն ու հո-
ղի՛ն երգը, գերազո՛յն տառապանքին ու գե-
րազո՛յն յոյսին երգը:

Սակայն ի՛նչ ահռելի ծանրութիւններ կը
ստանային այդ բառերը մանուկ շրթներու վրայ:

Տո՛ւր աշխարհիս խաղաղութիւն,
Մեղաւորաց դարձ եւ զղջում,
Եւ հիւանդաց այցելութիւն,

կը հայցէին արծաթաճայն որբուկները, ճիտեր-
նին ծռած:

Մեղաւորաց դա՛րձ եւ զղջում
կը կրկնէր հայրը, ձեռքերուն մէջ սեղմելով իր
գլուխը:

Տե՛ր ողորմեա, Տե՛ր ողորմեա...

Ու ես գիտեմ որ այս գիշեր նորէն, երբ
խաւարը լեցնէ այդ ահաւոր սենեակը, ու երբ
երեք որբուկները իրենց անմեղի քունը քնա-
նան մշիկ մշիկ, չորրորդ դագաղին մէջ, մէկը,
իր խղճին վրայ պիտի հսկէ արթուն. — խու-
լերուն հայրը:

Լօզան, 1914

ԱՆԻՇՈՒԱԾ ԳԱՆՁԸ

Այն տարին Ալպեաններուն վրայ հեռաւոր գիւղ մը գացեր էի օդափոխութեան: Օր մը, պտոյտէ վերադարձիս, պանդոկապետը զիս սա՛խօսքերով գիմաւորեց.

— Ներողութիւն, պա՛րոն, հիւանդ կլին մը եկած է հոս, առտուընէ ի վեր բժիշկ կը փընտըռենք: Ամուսինը քովի սրահն է:

Քովի սրահը քառսուկնոց մարդ մը կար. մարդ ըսածս՝ գլուխ մը, ու գլուխն ալ՝ երկար ու սուր ճակատ մը, կոնաձև շաքարի մը պէս, ճակտին տակ՝ գիշակեր թռչունի խոշոր քիթ մը:

Իրեն երջանկութիւն մը պատճառելու համար երբ հայ ըլլալս յայտնեցի, ուրախութեան ու զզուանքի այնպիսի յաջորդական ու յանկարծական արտայայտութիւններ առաւ՝ որ կարծես պտուղ մը խածած ատեն որդ մը ելլէր մէջէն:

Այս մարդերը որ իրենց ցաւը պահելու համար մինչև աշխարհիս ծայրերը եկեր, լեռներուն զազաթները ելեր էին՝ իրենց չա՛ր բախտէն, հայ բժիշկի մը ձեռքը կ'իյնային յանկարծ:

Իր նիհար ու տժգոյն դէմքէն ա՛յնպէս հե-

տեղուցի որ հիւանդը գուցէ ինքն էր. բայց
ան թուրքերէն լեզուով՝

— Ո՛չ, ըսաւ, փա՛ռք Աստուծոյ, ես ի՞նչ
ունիմ, հիւանդը իմ կինս է, իր սենեակը հրամ-
այեցէք:

Կինը փառքերէն զրայ երկնցեր էր՝ երեսը
ափերուն մէջ, սեւ մազերը մինչև գետինները
թափած:

— Ելի՛ր, Արմինէ՛, այս տօքօքը քեզ պիտի
փրկէ . . . :

— Ես իմ փրկութիւնս մարդերէն չե՛մ
սպասեր, ըսաւ կինը, կարճ ու վերաւորիչ,
առա՛նց գլուխը վեր հանելու:

Ու այս առաջին այցելութենէն միայն այն
հասկցայ որ, Արմինէ իր էրկան կը պատաս-
խանէր հայերէնով մը, որ փակ դուռ մըն էր
ամուսնին առջև:

Երկրորդ այցելութեանս բոլորովին ուրիշ
կերպ տեսայ Արմինէն:

Մազերուն մէջ, ականջներէն վար, վզին
շուրջ, կուրծքերուն վրայ, թեքէն վեր, մին-
չև մատներուն ծայրերը, ու մնացածն ալ քովի
սեղանին վրայ՝ ոսկինե՛ր, ոսկինե՛ր, հազար
ու մեկ գիւեհներու գանձ մը լեցնելու չափ:

Խեղճը հայ ըլլալս լսեր ու փոխանակ ա-
մուսնին պէս զգուշելու՝ ուզեր էր մեռնելէն
առաջ մէկու մը գեղեցիկ երեւալ: Ու իրա՛ւ ալ

այնքան գեղեցիկ էր ան՝ որ բժիշկի մը ներ-
ուած չէ ըսել . . . :

Սև մազերուն մէջէն, այդ հազիւ քսան
տարու դէմքը ծիւրեր, իր տարիքէն աւելի
փոքրացեր, աննիւթական ու անկարելի բան
մը դարձեր էր: Աչքերը խորունկցե՛ր, խո-
րունկցե՛ր էին, մի՛շտ ներսիդին նայելէն, ու
մազի պէս լայն ու կապոյտ շրջանակ մը, ա՛յլ
աւելի մութցուցեր էր զանոնք: Այդ տոգու-
նութեան մէջ դուրս կը ցայտէին իր շրթները,
բարա՛կ բարա՛կ՝ երկու թեթև գիծերու պէս,
ու կարմիր կարմիր՝ երկու վարդի թերթերու
պէս . . . : Անշուշտ այդ սիրահար շրթները
փա՛կ դուռ մըն էին իր ամուսնին առջև:

Յետոյ, չատ յետոյ միայն հասկցայ որ,
այդ ամբողջ կինը՝ դեռ կենդանի, բայց արդէն
գոց դադաղ մըն էր այդ մարդուն համար:

Վա՛յ մարմինի բժիշկին որ հոգիէն չհաս-
կնար: Ի՞նչ հոգեկան ցաւեր կան որ հիւանդին
ցաւերը կը բիւրապատկեն, կը թունաւորեն,
մահացու կը դարձնեն, այլ և կը բացատրեն՝
այդ ցաւերը:

Այս խեղճ կինը ա՛յնքան կը վախնար իր
էրկան հետ մինակ մնալու գաղափարէն՝ որ իր
գաւառացի հայրը իր հետ բերեր էր: Սակայն
ինչի՞ կրնար օգտակար ըլլալ այդ գրեթէ ան-
գամալոյծ ու իր սուգին մէջ զառամած հայրը՝

որ վրայէ վրայ, իր վեց զաւակներն ու կինը գերեզման տարեր էր:

Բոլորն ալ հազալով ու թքնելով, մէկը միւսը վարակելով, թռքերնին փսխելով մեռեր էին: Ու այս կինը, որ ամէնո՛ւն ալ ի՛նչպէս մեռնիլը տեսեր էր՝ համոզուած էր որ ի՛նքն ալ պիտի մեռնէր, անպահա՛ւ...:

Զուր կը քաջալերէի զայն, թէ քանի որ դեռ մէկ թռքը, կոկորդը, աղիքները վարակուած չէին, քանի որ դեռ ջերմութեան աստիճանը բարձր չէր, պէտք էր շուտով հակաթոքախտ ներարկումները սկսիլ:

— Աւելորդ ցաւե՛ր, կ'ըսէր կինը . . . :

— Աւելորդ ծախսե՛ր, կ'աւելցնէր ամուսինը . . . : Արդէն ո՞վ ըսաւ որ Արմինէն հիւանդ է . . . փա՛ռք Աստուծոյ՝ ի՛նչ ունի . . . Թեթեւ հազ մը . . . այսօր կայ՝ վաղը չկայ . . . :

— Այսօր կայ՝ վաղը չկա՛յ . . . կը հեզնէր կինը, որ շատոնց զգուած էր այս կեղծիքներէն, ու ձգեր էր որ ի՛նչ որ ուզեն՝ ընեն իրմով:

Հայրը կը փափաքէր զայն է՛ն սուղ սանաթօրիումները տանիլ, է՛ն մեծ բժիշկներուն ցուցնել, է՛ն թանկ տեղերը դնել:

Բայց ամուսինը ուրիշ միտքէ էր: «Այս հիւանդութեան դեղն ու դարմանը օդն է» կ'ըսէր . . . ու օդը ձրի՛ էր: Անոր համար ալ մինչև հոս տեղուանքը քաշեր բերեր էր զի-

րենք, որպէսզի թէ՛ աժան ըլլայ և թէ ծանօթներն ալ չիմանան թէ հիւանդութիւնը ի՞նչ է . . . :

Ու այս մարդը — եթէ ա՛յդ գլխով մարդ մը կրնար երջանկութիւն զգալ — երջանի՛կ էր հոս: Ամէն տեղ կը մտնէր, կ'ելլէր: Պանդուկապետին հետ սակարկութիւն մը կ'ընէր՝ թուրքերէն: Տղաքներուն լօխում մը կուտար՝ որոնցմէ տուփերով բերած էր ամէն պատահականութեան համար: Կիներուն լերան ծաղիկ մը կը քաղէր՝ ու իր լեզուով կը բացատրէր որ իր երկրին մէջ աւելի աղէկները կային: Մարդերուն թրքական ծխախոտ մը կը պլորէր իր մատներուն մէջ, որ ծուխէն դեղնած մագիլներով կը վերջանային:

Ու այս բոլորը այնպիսի՛ կատակներով ու սրամտութիւններով համեմուած, որմէ մա՛րդ բան մը չէր հասկնար, բայց ամէն մարդ կը խնդար: Լերան ձանձրոյթը փարատելու համար իրենց այս տեսակ հտպիտ մը պէտք էր:

Նոյն միջոցին, փոքրիկ սենեակի մը մէջ, — որուն պատուհանը լեռներու կենսունակ զեփիւռին դէմ փակուած էր՝ հիւանդը չմսեցնելու համար — երիտասարդ կին մը կը հազար, վերմակները կը խածնէր, կուլար . . . :

Ա՛խ, այդ կեղծ հտպիտին մէջ ե՛ս միայն կը տեսնէի զգուելի մարդը: Բայց ան ուզեց

զի՛ս ալ շահիլ . ու թուանշաններով, թուականներով, մթու թիւններով, բարդութիւններով, մէջ-մէջի, երկար բարակ պատմութիւն մը հրամցուց, «զիս իրողութիւններու ճամբուն վրայ գնելու համար . . . » :

Այս բոլորէն աղօտ կերպով ա՛յն կը հետեւէր որ իր կինը, այժմ միա՛կ ժառանգորդն էր իր ծերունի հօր, «որ իր բոլոր զաւակները կորսնցնելէն վերջ՝ ալ երկար պիտի չկրնար ապրիլ, խեղճը . . . » :

— Գա՛նձ մը կայ, sofpo՛r, խոշոր գանձ մը կայ . . . :

Ու այս բացազանչութեան մէջ մեղսակցութեան, խորամանկութեան, ոճրագործութեան ամբողջ գանձ մը կար . . . :

Իր միակ մտմտութեամբ ա՛յն էր որ այդ երկուքէն ո՞րը պիտի մեռնէր առաջ, — ծերունի հա՞յրը թէ հիւանդ աղջիկը . . . : Իսկ ես երբո՛րդ մը կը տեսնէի որ գուցէ այդ երկուքէն ալ առաջ մեռնէր՝ ի՛նքը, ամուսի՛նը :

Իր թարախի գոյն գէմքին վրայ ցցուած այտոսկրերը՝ ներքին ջերմութենէն կղմինտրի գոյներ կ'առնէին երբեմն : Գլուխը ուսերուն մէջ իջեր ու կռնակն ալ կ'քեր էր՝ կարծես ահագին պատասխանատուութեան մը տակ : Բերնէն կանաչորակ ու մածուցիկ խուլս մը կ'արձակէր ամէ՛ն տեղ ու ամէն ատեն, «աշխար-

հին վրայ» թքնելու պէս . . . : Երբեմն նոյնիսկ կը պատահէր որ արիւն փսխէր. բայց ան պարզապէս «սրտիս զայրոյթէն է» կ'ըսէր . . . :

Ստոյիկեան պաղարիւնութեամբ՝ տարիներո՞վ իր շրթները ենթարկեր էր ան սոսկալի վարակումին՝ օ՛ր մը տիրանալու համար ոսկիի գանձին . . . :

Ա՛խ այդ գանձը. քանիններօ՞ւ թուեաւորման պատճառ եղած էր ան: Հայրը օ՛ր մը չէր ուրախացեր անկէ. իր զաւակներուն համար դիզեր էր այդ հարստութիւնը: Տղաքները ուզեր էին դպչիլ այդ նզովուած ոսկիներուն, ու զեղխ կեանքով հիւժած, սպառած, մեռած էին, մէկը միւսին ետեւէն, իրար վարակելով: Երիտասարդներէն վերջ մայրն ալ թաղեր էին:

Այդ ծերունին ի՞նչպէս դիզեր էր այս հրակայ հարստութիւնը հոն՝ ուրկէ երիտասարդ բազուկներ մինչև Ամերիկաները կ'երկարին սև հաց մը ուտելու համար: Այդ գանձին մէջ իրենց անէծքը չէի՞ն նետած անո՞նք որ արիւն ու արցունք կուլային: Այդ ոսկի-զարդերուն լեռը, որով ծերունին իր հիւանդ աղջիկը ծածկած էր՝ քանի՛ հարսերու գլուխէն, քանի՛ այրիներու ձեռքէն խլուած էր . . . :

Արմինէ կ'անգիտանար այդ բանը: Հազի՛ւ չափահաս՝ Պոլիս գիշերօթիկ վարժարան մը ղրկեր էին զայն. ու հազի՛ւ աւարտած՝ այս տգէտ մարդուն ծոցը նետէր էին:

Բայց կիները աստուածային գիտութիւն մը ու անասնական բնազդ մը ունին: Ինչ որ չեն գիտեր՝ կը զգան, և ի՛նչ որ կը զգան՝ իրենց ամբողջ հոգւոյն ու մարմնոյն մէջ կը զգան...:

Այս քսան տարու կնոջ մէջ համա՛յն մարդկութիւնը թունաւորելու չափ դառնութիւն կար: Ո՛չ կը հագուէր, ո՛չ կ'ուտէր, ո՛չ կը խօսէր: Ու ոսկի զարդերն ալ միայն օր մը դրած էր, ինծի՛ համար. բայց ծերունին ա՛յնքան ուրախացեր էր այդ օրը...:

— Աղջի՛կս, ուզէ՛ ինձմէ ինչ որ սիրտդ կ'ուզէ... միայն անգամ մը ուրախանալդ տեսնեմ... բա՛ն մը ուզէ իմ կարողութեանս սահմանին մէջ...:

Այդ կարողութիւնը անսահման էր, բայց ի՛նչ օգուտ: Աղջիկը ա՛լ աւելի կը դառնանար, պատին կը դառնար, կուլար, «մեռնի՛լս կ'ուզեմ...» կ'ըսէր:

Ան կը զգուէր իր ամուսնէն՝ որ չար հրեշտակի մը պէս կը ժպտէր. կը զգուէր նաեւ իր հօրմէն՝ որ իր վեց զաւակները թաղելէ վերջ դե՛ռ կ'ապրէր ու կուլար...:

Եւ սակայն այս երկու մարդերն ալ իրե՛ն համար կ'ապրէին: Այդ երկու փտութիւններն ալ որոշ ճիգով մը կը կախուէին կեանքէն, մէկը իր աղջկան վերջին շունչը, միւսը՝ անոր գանձը հաւաքելու համար...: Այս նպատակին

հասած րոպէին իսկ՝ իրենց կէտին զարնուող
գնդակներու պէս՝ երկուքն ալ զետին պիտի
իյնային:

Ահագին տռամի մը վերջին զերակատար-
ներն էին ասոնք: Անդամալոյծ Վաշխառուն
առջև կանգներ էր Վրիժառուն՝ կողոպտուած,
մերկացուած, անպատուուած ցեղի մը վի-
ժուկը: Ու այդ եկու հակընդդէմ ուժերուն մէջ
կը հիւժէր Հայու-կնոջ տիպարը՝ աղնուական
ու հլու . . . :

Ահագին հրդեհի մը վերջին սիւներն էին
ասոնք՝ իրարու կռթնելով կանգո՛ւն մնացած .
մէկուն իյնալը միւսներն ալ պիտի տապալէր .
ու այդ օրը հեռու չէր, որովհետեւ երեքն ալ
փոքրիկ կրակով կ'այրէին ներսիդիէն . . . :

Դեռ որքա՞ն տեւեց այդ մունջ տռամը, չեմ
գիտեր: Ես ստիպուած եղայ այդ գիւղը թո-
ղուլ ու հիւանդանոց վերադառնալ: Բայց յա-
ճախ կը խորհիմ իրենց վրայ: Սրգեօք ո՞ւր կը
շարունակեն հիմա «անիծուած ոսկեխնձորին
խաղը», ո՞ր հողերուն վրայ, ո՞ր հողերուն տակ:

Դեռ աչքիս առջևն է այն փոքրիկ բոյնը
ուր ողողուած բու մը ու վայրի կատու մը ի-
րենց մէջ կը բղքտէին հիւանդ թռչնիկ մը,
առա՛նց որ ան անգամ մը ճչար . . . : Ընդհա-
կառա՛կը, իմ ամէ՛ն օգնութեան փորձերս մեր-
ժեց: «Միա՛յն բան մը կը խնդրեմ, ըսաւ, որ
օ՛ր մը պատմութիւնս գրես . . . »:

Խեղճ աղջիկ. կոյս հոգիները պատմու-
թիւն չունին: Ու քու տոգոյն դէմքդ՝ առանց
սա երկու դաժան մարդոց ստուերներուն՝ ան-
հասկնալի նկար մը պիտի ըլլար, ճերմակ
թուղթի մը պէս:

Լօզան, 1914

Մ Ե Ղ Ք Ի Ն Տ ՈՒ Ն Ը

Գոռոս բացուեցաւ : Տասնըութ տարու պատանի մը երեցաւ , բայց յաղթանդամ բան մը : Գողիաթին փայտէն տաշուած հսկայ մը , որ տղու գլուխ մը կը կրէր , կաս-կարմիր երեսով մը :

Վայրկեան մը սեմին վրայ կեցաւ , դուռը բացած ըլլալուն արդէն իսկ զղջացած . չուարած աչքերը սենեակիս չորս կողմը նետեց՝ տեսնելու համար որ չարչարանքի փայլուն գործիքներ կային . բայց յանկարծ անհամբեր ձեռք մը երեցաւ ետէն . զայն առաջ մղեց ու դուռը գոցեց նորէն :

Այն ատեն , պատանին անհամարձակ շարժումներով յառաջացաւ , պզտիկցած , հիւլէացած , կարծես ներողութիւն խնդրելով իր ա'յնքան խոշոր ըլլալուն :

Ի՞նչ էր այդ խեղճ տղուն ցաւը :

— Յաւ մը չկայ , sofpo'r...

Հապա ի՞նչ էր իր գանգատը :

— Գանգատ մը չունիմ , sofpo'r... մեղք իմա է . . .

Ու այս բառը արտասանեց ա'յնքան պզտիկցնելով իր ձայնը , ա'յնքան կարմրցնելով

իր դէմքը՝ որ հիւանդութեան տեղին վրայ կասկած չը մնաց . . . :

Բայց ան ինձ բոլորովին ուրիշ տեղեր կը ցուցնէր. բազուկները, վիզը, ուսը, կուրծքը . . . : Ու իրա՛ւ ալ պղտիկ կարմրութիւններ կային այդ տեղուանքը, վարդագոյն ոսպերու պէս, հազուադիւտ ու արդէն անհետանալու վրայ: Բայց ես կը պնդէի թէ ուրիշ տեղ ցաւ մը չէ՞ր ունեցած:

— Այո՛, sofpor . . . կոկորդիս մէջ ցաւ մը կայ, կերակուրս չեմ կրնար ուտել, բայց ցըրտութենէ ալ չէ . . .

— Ուրի՞շ տեղ . . .

— Բերնիս մէջ ալ ճերմակ-ճերմակ տեղեր կան, կոճակներու պէս . . .

— Հապա ուրիշ տեղ բան մը չունեցա՞ր . . .

— Այո՛, sofpor . . . գիշերները գլխու ցաւեր ունեցայ, սարսափելի ցաւեր, շաբաթներով . . .

— Ուրի՞շ, ուրի՞շ . . .

— Չեմ գիտեր. հիմա ալ մազերս կը թափին. բայց ընկերներս կ'ըսեն թէ այստեղի՛ ջուրէն է . . .

— Ուրի՞շ . . .

— Ուրիշ ի՞նչ ըսեմ, sofpor, այսքանը չի՞ բաւեր . . .

Ու այսպէս, ամօթխած տղան՝ չարիքին

առաջին բոյնը չը յայտնելու համար, առանց գիտնալու, ամբողջ հիւանդութեան ընթացքը նկարած էր ինձ: Ախտին ապագայ ընթացքն ալ ես իրեն նկարագրեցի. որովհետեւ կը տեսնէի թէ երկչոտ աչերը դուռին յառած՝ մտքէն այնպէս կ'երդնուր, որ անգամ մը այդ անիծուած սեմէն դուրս ելլալէ վերջ, ալ բժշկի տուն ոտք պիտի չկոխէր: Եւ սակայն անհրաժեշտ էր որ գիտնար վտանգը՝ որպէսզի չխուսափէր դարմանէն:

— Տեսա՞ծ ես, ըսի, փրթած քիթերով մարդերը:

— Այո՛, sofpor:

— Բայց հագուստներու տակ պահուած ի՞նչ զգուելի վէրքեր կան որ չես տեսնար...: Տեսա՞ծ ես անդամալոյծները որ փոքրիկ կառքերու մէջ հրելով կը պտտցնեն արեւուն:

— Այո՛, sofpor:

— Սակայն քանինե՛ր կան որ հիւանդանոցներու մէջ կը նեխին ու չես տեսնար...: Տեսա՞ծ ես վարդագոյն օրօրոցներու մէջ հրեշտակային երախաները, բայց հիւանդ հայրերու ի՞նչ հրէշ զաւակներ կան որ ծնած օրը կը մեռնին ու չես տեսնար: Դիտէ՛ սա պատին նկարներուն վրայ ու սա ալքօլի շիշերուն մէջ այն դժոխային վիճակները որ քեզ կը սպասեն, ու եթէ կրնաս փախիր հիմա...:

Եթէ երկինքէն յանկարծ կայծ մը իյնար՝
այսքան բուռն ու յանկարծական տպաւորու-
թիւն պիտի չգործէր: Ես որքա՛ն աւելի կը սի-
րեմ՝ այն թշուառները՝ որոնք իրենց ցաւին
ամբողջ գիտակցութիւնովը կուգան՝ հովէն քըշ-
ուած աշնան ոստի մը պէս քեզի՛ փարելու,
ու խնդրելու որ ուժո՛վ բռնես զիրենք ու թող
չտաս որ հողը իյնա՛ն . . . :

Սակայն որքա՛ն աւելի բազմաթիւ են այն
հիւանդները, որոնք իրենց տգիտութեան մէջ
կարծրացած՝ հեգնելով կը պտտցնեն մարդոց
մէջ վարակումի սարսափելի վտանգը: Ասոնց
համար հաւուր վայրկեան մը կայ՝ երբ բժիշկ
մը կը քակէ իրենց աչքին կապը ու ցոյց կու
տայ այն անդունդը ուր կը դեգերէին ցայգա-
շըրջիկի մը պէս . . . : Դժոխային բոպէ մըն է
այս. ծովը ինկող մարդու մը պէս որ օձին կը
փարի՝ հիւանդը կը փարի բժիշկին, ու դահիճի
մը պէս կ'ատէ զայն:

Պատանին սարսափած ոտքի ելաւ՝ ստոյգ
վտանգէ մը փախչելու պէս. վայրկեան մը տա-
տանեցաւ ու նորէ՛ն ինկաւ թիկնաթուփն խորը,
ու հեալով, հառաչելով, հեկեկալով, ձայնը
խեղդելով, խորունկ-խորունկ սկսաւ լալ:

— Հրաշք մը ըրէ, sofpor, փրկէ՛ զիս,
ոտքերուդ կ'իյնամ, ներէ ինձ, ես չէի գիտեր,
առջի անգամն էր, փրկէ՛ զիս . . . :

Բայց անհամբեր ձեռք մը անգամ մըն ալ դուռը բանալով, տարիքոտ մարդ մը ներս մտաւ: Լացող տղան յանկարծ ոտքի ելաւ, լացը զսպեց, թաշկինակը պահեց, ու իր բռները ստորագծելով՝ թոթովեց:

— Բժիշկը կ'ըսէ թէ բան մը չունիմ եղեր, հայրի՛կ . . .:

Ու քովի սրահը քաշուեցաւ: Հիմա հայրիկին հետ մինակ մնացի: Փոքր հասակով մարդ մըն էր ան. լուսաւոր ու փայլուն դէմք մը՝ կարծես բաղնիքէն նոր ելած. հազի՛ւ ճմռթկած մորթ մը, սպիտակ ու թեթեօրէն վարդագոյն. ճերմակ պեխեր բայց խնամքով սրցուած, ու երիտասարդի պճտուն աչքեր՝ կայծոռիկներու պէս: Այդ թագթագուր պատանիէն վերջ այս ճլվրլուն ծերունին արեւու ճառագայթի մը պէս ինկաւ սենեակիս մէջ, մթութիւնը փարատեց, տաքութիւն մը, զուարթութիւն մը բերաւ իր հետ:

— Արդէն վստա՛հ էի որ տղաս բան մը չունէր, ըսաւ: Մայրիկը մինչև այսօր ակռաներով ընկոյզ կը կոտրէ. ես ի՛նքս ալ մինչև հիմա բժիշկի պէտք չեմ ունեցած՝ փառք Աստուծոյ . . . կը ներէք: Մեր մէկ հատիկ տղան է, աչքերնուս լոյսին պէս խնամած ենք, օր մը օտարի անկողին չենք պառկեցուցած: Քանի մը ամիսէ ի վեր, ի՛ր պնդումին վրայ, զայն

Եւրոպա բերի համալսարան մը դնելու. ուզեցի որ աչքովս տեսնեմ իր պառկած—եւած տեղերը: Բայց հոս գալէն ի վեր կը նիհարնայ, բերանը ուտելիք չի դնել. ճի'շտ է որ տեղին կերակուրներն ալ ուտուելիք բաներ չեն. . . . կը ներէք: Մեկնելէն առաջ զինքը զիւրը նշանեցինք, ոտքը կապեցինք որ աչքը դուրսը չը բանայ. . . . : Չեմ գիտեր որ լաւ ըրի՞նք, թերեւս անկէ՛ց է իր սրտին ցաւը. . . . :

Բայց ուրի՛շ բան կար այս խելացի մարդուն լեզուին տակ. միայն թէ, ըսելէ առաջ, իմ բերանս կը փնտռէր, կը չափէր ու կը կշռէր զիս՝ թէ մինչև ո՞ր աստիճան պէտք էր քակել իր լեզուին կապը. . . . :

— Կը ծխէ՞ք, sofpor, մեր երկրի թարմ ծխախոտ ունիմ. . . . աս Ֆրէնկներուն ծխախոտը տան ծակերուն մէջ թխելու է որ մուկերը սատկին. . . . :

Իր միտքը ա՛յն էր որ նախ մտերիմ մըթնոլորտ մը ձևացնէր. ու երբ կապուտակ մուխերը սկսան գալարուիլ՝ շարունակեց.

— Արդէն ես ձեր Եւրոպային ո՛չ մէկ բանին հաւնեցայ: Հոս գիտութիւն կայ՝ կ'ըսեն. բայց արդեօք հիններուն ըսած Գիսուքեան ծառը չե՞. . . . : Այստեղ եկողը աչքերը գոցելու՝ միայն ականջները բանալու է որ բան սորվի. . . . :

Խեղճը՝ երկրին լեզուն չգիտնալուն՝ այն-

պէս կը կարծէր որ ականջի կողմէն վտանգ
չկար: Ու անգէտ մարդերու պէս՝ որոնք գիր-
քերու մէջ միայն պատկերները կը տեսնեն ու
գիրերը կ'արհամարհեն՝ ամբողջ Եւրոպական
քաղաքակրթութիւնը իր տեսած քանի մը
պատկերներէն չափած կշռած ու պակաս գտած
էր. — Մանե, քեկեղ, փարեա:

— Ես ձեզի բան մը ըսե՞մ, sofpor. այս
տղան հոս որքան ալ մաշի՝ իրաւունք ունի.
Ճիշտ խօսքը աս է: Մե'նք ալ երիտասարդ ե-
ղած ենք, բայց աղջիկ մը մեզ տեսնելուն՝
աչքերը վար կը հակէր որ կայծ չը ցայտէ...:
Մե'նք ալ պար պարած ենք, բայց մատներնիս
կնոջ մատի չեն դպած՝ որ կրակ չելլայ. ձեռ-
քէ ձեռք երկարող թաշկինակն ալ անո'ր հա-
մար հասկցէք...: Անցած գիշեր մեր պան-
դոկին մէջ քանկօ կ'ըսեն պար մը դարձան,
բայց ան ի՞նչ պար, ի՞նչ շարժում, ի՞նչ գա-
լարում, ի՞նչ շփում... մեղա՛յ, մեղա՛յ...
թէ շունն ընէ կը քարկոծեն...: Ե'ս ալ,
տղա՛ս ալ կա՛ս—կարմիր եղանք միա՛յն տես-
նելով: Գեղարուեստ ըսածնին ա՞ն է:

— Կը ներէք, ըսի ամէնալով, ձեր տե-
սածը միա՛յն կեղան է...:

— Բայց իմ վախս միջուկն է, sofpor: Հոն
ուր յիսուն տարուան պարկեշտութիւնս խռովե-
ցաւ, տասներութ տարուան անփորձութիւն մը

ի՞նչ կ'ըլլայ . . . : Այն Աստուածը որ Եւան տղայութեան մը համար պատժեց՝ այս Սողոմին աղջիկները չի՞ տեսնար: Ասոր երիտասարդութիւն կը դիմանայ՝ երբ հոս բաժակ մը գարեջուրի գինով, Սողոմոնին արժանի կիներ կը գտնես: Ըսէ՛ք հիմա, այս չէ՞ միջուկը, թէ չէ դարձեալ սխալ հասկցեր եմ . . . :

Ի՞նչ ըսէի: Անոնք որ չեն հասկնար՝ կը գուշակեն. անասնական բնազդ մըն է այս, տգէտներուն գիտութիւնը: Ու այս նախնական մարդը կենդանական հոտառութեամբ՝ մատը ճիշտ տղուն վէրքին վրայ դրեր էր, առանց գիտնալու:

— Բժի՛շկ, եթէ մեզ կ'արտօնէք, ձագուկս առնեմ երկիր դառնամ: Փախչի՞նք Մեղքի քաղաքներէն. հոս երկինքէն հո՛ւր կը տեղայ, վարժուեր են ու չեն զգար . . . : Կեսարին փողը՝ Կեսարին. մենք մեր լեռները դառնանք նորէն . . . : Ճակտիս վրայ դեռ կնճիռ չկայ, մօրը գլուխն ալ լոյսերու պէս սպիտակ է. ինչո՞ւ մեր տղան մեզ պէս չապրի: Հեռուն սիրուն նշանած կայ, տանիմ գլուխ գլխի կապեմ, թողնիկներու մեծ-հայր ըլլամ:

— Ո՛չ, ո՛չ, ըսի:

— Ինչո՞ւ, բժի՛շկ. աղքատ աղջիկ, բայց ի՞նչ հրեշտակ, մազը մեռոն՝ բերանը կաթ կը հոտի դեռ . . . :

— Ո՛հ, ո՛հ, երբե՛ք, այդ պսակը պիտի
չըլլա՛յ . . . : Ոսկւոյ համար աղքատ աղջիկ մը
ամբո՛ղջ կեանքով թունաւորելն ալ մեղք
չէ՞ . . . :

Երբ այս խօսքերը լսեց, երբ հասկեցաւ որ
տասնըութ տարուան գուրգուրանքով ու մայ-
րական սուրբ ձեռքերով հասցուած պտուղին
մէջ որդը մտեր էր, երբ ըմբռնեց որ իր բոլոր
վախերը իրականացեր էին, այս պճլտուն ծե-
րունին յանկարծ լռեց, տժգունեցաւ, անէա-
ցաւ . արդէն փոքրիկ՝ աւելի՛ պղտիկցաւ, թիկ-
նաթոռին մէջ կծկտեցաւ, ողորկ երեսները
ճմաթկեց, ճերմակ պեխերը խածաւ, աչքե-
րուն մէջ խոնաւութիւն մը լայնցաւ, ուռեցաւ,
գլտորեցաւ, նախ կաթիլ մը, յետոյ ուրիշ մը,
յետոյ ուրիշներ . . . :

Հիմա հայրն ալ կուլար տղուն պէս, բայց
իւր լացը որքա՛ն աւելի լուռ ու որքա՛ն աւելի
խոր էր :

— Մեղքի՛ տուն . . . մեղքի՛ տուն . . .
մեղքի՛ տուն . . . :

Այս երկու բառերը անընդհատ կը գլտորէին
իւր շրթներէն՝ աչքերուն արցունքին հետ : Հիմա
ո՞ւր տանէր, որո՞ւ տանէր այս հիւանդութեան
սերմնացանը : Ծերունի մօր համբոյրին ինչպէ՞ս
տանէր այս վարակումի ու փտութեան պտուղը :
Իր երեսուն տարուան պատուոյ տունը՝ մեղքի
տունը պիտի ըլլար . . . :

Ոտքերը թփրտացուց. իր կէս տարուան երջանկութիւնը կը փշրուէր անոնց տակ, ե՛ւ իր հայրու-սէրը, ե՛ւ իր մեծ-հայրութեան երազը . . . :

Բայց որո՞ւ բարկանար, որո՞ւ պոռար, չէ՞ որ ի՛ր ձեռքով իսկ բերեր էր անփորձ տղան այս քաղաքակիրթ երկիրները . . . :

— Որդնոտա՛ծ, որդնոտա՛ծ . . . հիմա կե-
ղեն ալ տեսանք, միջուկին ալ համը առինք . . .
իրենց գիտութի՛ւնն ալ, իրենց սէ՛րն ալ, որդ-
նոտա՛ծ, որդնոտա՛ծ . . . :

Երբ իր սրտին բոլոր դառնութիւնները դուրս թափեց, կարծես թեթեցաւ իր ցաւը. ձայնը յանկարծ պզտիկցուց, որ մի գուցէ տղան իմանայ: Կարելի չէ երեւակայել, թէ ասօրի գաղափարը մինչև ո՞ր աստիճան արմա-
տացած է գաւառացի ուղեղներուն մէջ:

— Անշուշտ տղուս չըսիք այս դժբախ-
տութիւնը . . . :

Ա՛խ, ինչպէ՛ս հասկցնէի այս ծերունիին որ ամօթալի հիւանդութիւն չկայ, կեղծաւո-
րութի՛ւնն է ամօթը, ու տգիտութի՛ւնն իսկ է
այս դժբախտութեան պատճառը, և ո՛չ թէ իր
նզոված գիտութիւնը:

Բայց ան ոտքի ելաւ արդէն, աչքերը չոր-
ցուց, պիսիքը սուրցուց, վայրկեան մը ճմրութ-
կած դէմքը կեղծ փայլ մը ստացաւ՝ բաղնիքէն

նոր ելածի պէս, գնաց քովի սրահէն տղան
առաւ, ու ժպտելով մեկնեցան . . .

— Բժիշկը կ'ըսէ քե բա՛ն մը չունիս եղեր,
սղա՛ւ . . . :

Լօզան, 1914

ՀՐԱՇԱԼԻ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Երիտասարդ բժիշկ, որ մարդը առողջացնելու արուեստին ես նուիրուած, չեմ հարցնիր քեզի թէ կը ճանչնամ արուեստդ, բայց կը ճանչնամ գոնէ մարդը:

Մարդը այն մորթագերծ կարմիր կենդանին չէ՛, որուն դնդերները քննեցիր մարդակազմութեան պատկերներուն վրայ: Մարդը այն մարմնագերծ դեղին կմախքը չէ՛, որուն շարժումները ուսումնասիրեցիր ոսկորներուն վրայ: Մարդը այն շնչագերծ կանանչ դիակը չէ՛, որ ամիսներով քարէ սեղանի մը վրայ պառկեցուցած՝ չափեցիր, կշռեցիր, պատռեցիր, կտրեցիր, յօշոտեցիր, սղոցեցիր, բզկտեցիր, առանց որ անգամ մը բերանը բանար՝ հարցնելու համար թէ «ի՞նչ կ'ընես, բարեկա՛մ...»:

Քեզի հիւանդ մը ցուցնելէ առաջ՝ պատուիրեցին տարիներով դիակներու վրայ աշխատիլ, որպէս զի մարդը ճանչնաս և որպէս զի հոգիդ չգողայ ու խիղճդ չպոռայ:

Երկարօրէն քննել փնտռելէ, պրպտելէ վերջ, գանկին մէջ նեխած ուղեղ մը ու սրտին մէջ սեցած արիւն մը գտար:

— «Ո՞ւր է հոգին, ո՞ւր է խիղճը», գոչեցիր ծիծաղելով:

Աւա՛ղ, քու ուսումնասիրած մարդդ դիմա՛կ մըն է միայն: Զգուշացի՛ր իրեն նմանելէ: Մարդը որ կ'ապրի, մարդը որ կը խորհի ու կը զգայ, մարդը որուն բարոյական տառապանքները բի՛ւր անգամ աւելի են քան ֆիզիքական տառապանքները, այն մարդը ուրիշ բան կը պարունակէ իր մէջ քան ճարպն ու ոսկորը...:

Ամէ՛ն մարդու մէջ Աստուած մը կայ...: Ահաւասիկ թէ ի՛նչ բան կը մոռնան քեզի ուսուցանել:

Յաւալի է խոստովանիլ որ այժմու բժշկական վարժարանները կեանքի առաքեալներ կը պատրաստեն ա՛յնպէս, ի՛նչպէս զինուորական վարժարանները կը հասցնեն Մահուան պաշտօնեաներ: Սա՛ տարբերութեամբ որ՝ այս վերջինները զինուորին ո՛չ թէ միայն սուր ու հրացան կուտան, այլ անձնուիրութեան, վեհանձնութեան, զոհողութեան ամբողջ դաստիարակութիւն մը: Մինչդեռ դեռատի բժիշկի մը ձեռքը թոյն մը ու դանակ մը տալէ վերջ՝ կ'արձակեն զայն առանց բարոյական ու հոգեկան ո՛ր և է պատրաստութեան:

Մարդը իբրեւ միսի ու ոսկորի շարժական գործիք մը ներկայացնելէ վերջ, բժշկութիւնը կը սորվեցնեն այնպէս՝ ինչպէս մեքենագէտ-

ներուն կը սորվեցնեն երկաթէ գործարաններուն ուսումը:

Հոգեկան ո՛չ մէկ բառ, բարոյական ո՛չ մէկ ուղղութիւն, անցեալի ո՛չ մէկ յիշողութիւն:

Եւ սակայն հազարներով տարիներ փարաւոններու երկրէն մինչև Աւետեաց երկիրը, ու Յորդանանէն մինչև Գանգէս, միլիոններով մարդիկ, հոգեկան բժշկութիւնը միայն կը գործադրէին իրենց ախտերուն դէմ պայքարելու համար: Եւ ամբողջ կրօնքներ հիմնուեցան՝ հրաշքներու հաւատալիքին վրայ:

«Հրաւալիքներու դարը անցաւ» ըսին քեզի, ու ամուր կերպով փակեցին անբացատրելի իրողութիւններու անհանգստացուցիչ դուռները:

Զըլլա՛յ որ նեղմիտներուն հաւատաս: Այն մարդիկը որ ամէն բան գիտնալու յաւակնութիւնն ունին, կը մերժեն ինչ որ իրենց անհասկնալի կը թուի: Աչքերնին գոցած կը քնանան, ու աստղերը կ'ուրանան . . . :

Քանի որ խօսքը աստղերուն է՝ յիշեցնենք թէ մինչև 18^{րդ} դարուն վերջերը, Ֆրանսական Գիտութեանց Կաճառը բացարձակապէս կը մերժէր ընդունիլ թէ՛ երկինքէն կրնայ քար իյնալ երկրի վրայ . . . : Ականատես վկանները իբե խենթ ու խաբեբայ կը հռչակէր: Օր մը, քաղաքապետ մը, իր շրջանակին մէջ ինկած երկնաքարէն նմոյշներ ղրկած ըլլալով իրենց՝ պատ-

կառելի Ակադեմիան, 1772ին հրատարակած տեղեկագրով կը յայտարարէր, թէ «եղելու թիւնը յայտնապէս կեղծ եւ երեւոյթը ֆիզիքապէս անկարելի եր»։ Ճշմարտութիւնը իրենց գլխուն մտցնելու համար պէտք եղաւ որ այդ քարերէն մէկը իրենց գլխուն իյնար...։ 1864ի Մայիս 4ին, ակադեմական Ատօլֆ Պրօնեար քիչ մնաց վախէն մեռնէր՝ երկնաքարի մը անկումին ականատես ըլլալով . . . :

Նոյնը պիտի պատահէր նաեւ հրաշալի բժըշկութեան համար։

Տիեզերահռչակ բժիշկ Շարքօ՝ իր ամբողջ գիտութիւնը քանի մը անբուժելի հիւանդներու վրայ ի զուր փորձելէ վերջ ի՞նչ մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ անոնք օր մը ուխտատեղի մը երթալով բուժուողին բուժուած վերադարձան...։ Այսպէս, մատը վէրքին մէջ բռնուելէ վերջ՝ իրապաշտ գիտնականը խոնարհեցաւ ճշմարտութեան առաջ. իրն է հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Գիտութիւնը որ յեղաշրջուելու վրայ է՝ չի կրնար ամէն ինչ բացատրելու յաւակնութիւնն ունենալ, այսպէսով իր բարեշրջումը ժխտած պիտի ըլլար . . . : Հրաշքները ամէն ատեն գոյութիւն ունեցան՝ իրարմէ բուժուողին տարբեր կրօնքներու ու քաղաքակրթութեանց մէջ, ինչպէս որ այժմ ալ, կը կատարուին բու-

լոր լայնութիւններուն վրայ: Այսպէսով բուժուած հաշմանդամները հարիւրներով կը հաշուուին, նոյնիսկ երբեմն պալարներն ու ուռեցքները: Ես տեսայ վերադարձը այն հիւանդներուն, որոնց ես չկրնալով անձամբ հաւատք ներշնչել՝ ուխտատեղի մը գացեր էին. քննեցի իրենց անդամալոյծ անդամները ու ներկայ գտնուեցայ ախտին անյայտացման»:

Լիթրէ իր «Դրական Իմաստասիրութեան» մէջ կը նկարագրէ բազմաթիւ հրաշքներ, որ Սէն-Լուիի գերեզմանին գպչելով կը գործուէին:

Հռչակաւոր Տօքթ. Ֆաուլէր կը ներկայացընէ ութը կին հիւանդներ, որոնք ստինքի ուռեցքներ ունէին ու դարմանուեցան հոգեկան բուժումով:

Սխալ հետեւութիւններու տեղի չտալու համար դիտել տանք թէ ո՞րչափ հազուադէպ են դիտապէս վաւերացուած հրաշքները: Սակայն, եթէ հիւանդները իրենց հաւատքը փոխանակ փայտի կտորի մը, սուրբի պատկերի մը, դիակի շիրմի մը վրայ դնելու՝ այդ փրկարար հաւատքը Գիտութեան վրայ դնէին, որքա՞ն պիտի շատնար հրաշալի բուժումներու թիւը...: Ա՛յս է հիւանդներուն տրուելիք պատուէրը:

Բայց բժիշկներուն համար ուրի՛շ կենսական պատուէր մը կայ:

Եթէ դուն իրապէս բժիշկ ես, հիւանդնե-

ըսեց փրկութեան համար՝ իրաւունք չունի՛ս
 ու է միջոց մերժելու՝ այդ նպատակին հասնե-
 լու համար։ Սահմանափակ ու այլամերժ բժըշ-
 կութիւն մը գիտակից ոճրագործութիւն մըն է։
 Պիտի դիմես հնարաւոր բոլոր ազդակներուն։
 Դեղն ու դանակը, ջուրն ու կրակը, ելեքտրա-
 կանութիւնն ու մագնիսականութիւնը, գիտու-
 թիւնն ու հաւատքը՝ փոխն ի փոխ քու զէն-
 քերդ պիտի ըլլան. որովհետեւ այն ախտերը,
 որոնց դէմ կը կռուիս, տարբեր հիւանդներու
 մէջ, տարբեր զէնքերու կը դիմես։

Գերբնական կարծուող հրաշքը այնքան
 բնական է, որքան երկինքէն ինկող քարը։
 Միայն թէ՝ գիտունները ժխտելով անոր գոյու-
 թիւնը, դեռ չուսումնասիրեցին հրաշագոր-
 ծումի օրէնքները, և բաղդին ձգեցին հրաշքի
 կատարումը։

Քաջութիւնն ունենանք խոստովանելու թէ
 հին ազգերը մեզմէ շատ աւելի լաւ կը ճանչ-
 նային այս գիտութիւնը։ Եգիպտացիներուն,
 Իսրայելացիներուն, Հնդկներուն պատմու-
 թիւնը լեցուն է այսպիսի փաստերով։

Այժմ մեզի համար մութ կը մնայ հրաշա-
 գործումի եղանակը, բայց անոր սկզբունքը
 լոյսի մը նման պարզ է։

Չանձրոյթի գաղափարը կը յօրանջեցնէ,
 ամօթի գաղափարը կը կարմրցնէ, գութի գա-

ղափարը կը լացնէ, սարսափի գաղափարը կը դեղնեցնէ, բժշկուելու գաղափարը կը բժշկէ:

«Եթէ, կ'ըսէ Պարուէլ, առողջանալու հաստատ համոզումը իշխէ հիւանդին հոգւոյն վրայ, այդ հիւանդը անխուսափելիօրէն պիտի առողջանայ»:

Հոգեկան ազդեցութիւնը այնքա՛ն մեծ է ֆիզիքականին վրայ, որ յանկարծական վախ մը բոլոր շարժումներդ անկարելի կը դարձնէ: Եթէ բուռն յուզում մը կրնայ վայրկեանաբար անդամալուծել, աւելի՛ բուռն յուզում մը կըրնայ անդամալուծութիւնը վայրկեանաբար փարատել:

Ս.մէն բան կախում ունի՝ բժշկուելու գաղափարին հիւանդին մէջ ներմուծելու արուեստէն:

Ու տեսէք թէ Սրուանձտեան — որ ո՛չ բժիշկ էր, ո՛չ գիտնական, այլ գաւառացի վեղարաւոր մը — գիտուններու կողմէ կղպուած հրաշալի բժշկութեան գուռները ի՞նչ վսեմ պարզութեամբ կը բանայ:

«Նայէ սա մանուկը, իր երեսներուն վրայ էրէթիկ, ջրջրուկ ունի: Սա մամիկը թէզպէհը ձեռքն առած նստեր է. մանուկին երկու բազուկները բռնած՝ իր բոյթերով ու մատներով տղուն բազկերակները կը ճնշէ, կը շօշափէ, բազուկն ի վայր մատները կը տանի ու կը բերէ. իր աչքերը անթարթ՝ մանուկին աչքե-

բուն յառած է. ու երբեմն ալ արմուկներէն վեր թեւերը կը ճմլէ. կը դառնայ, տղուն երեսն ի վար կը խաչակնքէ, և ձեռքերը պորտին ու կուրծքին վրայ դնելով՝ բոյթով կը ճնշէ, վզին մայր երակները կը ճմլէ, ճակատը կը շփէ, երբեմն երբեմն ալ երեսին կը փչէ և միշտ կը պտպտայ, աղօթք կ'ընէ: Յաճախ տղան կը յօրանջէ: Կը մագնիսացնե՞, կ'ելեկտրականացնե՞, քե աղօթիւք հրաժէ կը գործե. — վերջապէս տղան հիւանդ եր եւ կ'առողջանայ»:

Հիմա այս պատկերին հետ բաղդատութեան դիր այն նորագոյն բժիշկները՝ որոնք յաճախ հիւանդին ձեռքն իսկ չսեղմած (ժամանակ կորսնցնելով թէ վարակուելու վտիւնն) կը նստին՝ արագօրէն ստացադիր մը դրելու պէս՝ շարադրելու դեղագիր մը, որ միշտ երկրորդական է, յաճախ անօգուտ, երբեմն վնասակար:

Կո'յր պէտք է ըլլալ չտեսնելու համար այն բաղմամբիւ հիւանդները, որոնք երկար ճամբորդութիւններ կ'ընեն, բժիշկէ բժիշկ կը նետուին՝ պաշտպան մը ու նեցուկ մը գտնելու յոյսով, ու չեն իսկ փորձեր գործադրել այնքա՛ն սուղ գնուած դեղագիրները: Որովհետեւ դժուար է ընդունիլ այն բաղմամբիւ դեղերը՝ որոնք յաճախ տրամագծօրէն հակառակ են իրարու...: Ու յետոյ՝ հիւանդին փնտռածը միայն թուղթի կտոր մը չէր, այլ ապրելու յոյս,

հոգեկան ուժ, տառապելու քաջութիւն . . . :

Դժբախտաբար այս բարոյական ազդակը կ'անտեսեն բժշկական նորագոյն հաստատութիւններն անգամ: Սկեպտիկները համոզելու համար թէ հաւատքի բարբառ մը — հոգ չէ թէ հրապարակային ու անանձնական — ֆիզիքական ի՞նչ մեծ ուժ կրնայ ներշնչել հիւանդին արեան մէջ, կը հրատարակենք սա յուզիչ տողերը, որ անձանօթ տիկին մը մեզի կ'ուղարկէ զուլցերիական սանաթօրիումէ մը.

«Հիւանդի բնական յուսահատութեամբ, անկողնիս մէջ պառկած կը սպասէի, ես ալ չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ . . . Մահուա՞ն՝ որ չէր գար, թէ կեանքին՝ որ կ'ուշանայ զիս վերականգնելու: Երկար ամիսներու հիւանդութիւնը արդէն մաշեր, հալեցուցեր էր կորովիս ու համբերութեանս մեծ մասը, ու մնացած քիչովը դեռ կը տանջուէի:

«Ահա՛ կը ստանամ Ազատամարտը: Մեծ ուրախութեամբ կը կարգամ հայերէն թերթերը. հայ գիրը տեսնելով կարծես կարօտը կ'առնեմ հայրենիքիս:

«Ապրիլը յաղթել է. շտկուեցայ անկողնիս մէջ. սկսայ կարգալ յօդուածը, և մինչև վերջացնելս բոլորովին առողջ կը զգայի զիս: Ա՛լ կուրծքիս տակ հիւանդ թոք մը չկար. երակներուս մէջ թարմ արիւն կը հոսէր. յաջորդօրն իսկ ելայ անկողնէս:

«Եթէ բժիշկները յաճախ զիտնան հիւանդին հոգին բուժել՝ երեւի աւելի շատ պիտի յաջողին մահուան ճանկերէն ազատել մարմինը :

«Ուրեմն ձեր յօգուածը միշտ լքման վայրկեաններուս կարգացի և ամէն անգամ նորոգուած ուժերով սկսայ կռուիլ հիւանդութեանս դէմ :

«Կռնւնկը . . . ինծի համար ալ պիտի երգէ՞ք այդ կռունկը . . . : Բայց չէ՛, ես պիտի լաւանա՛մ . . . » :

Լօզան, 1914

ՍՏԱՄՈՔՍԻՆ ԶՈՂԸ

Սրուանձտեանի ըսածին պէս՝ Վանեցիին
կաղը մինչև Զինաստան է գացեր:

Սա ծերացած ագռաւի գլուխը՝ որ պան-
դոկին ծառերուն տակ ֆը՛ռթ ֆը՛ռթ սուրճ կը
խմէ՝ կասկած չունիմ որ մերիններէն է:

Ան միւսներուն պէս՝ ճաշարանին մէջ փակ-
ուած՝ հապճեպով չըներ իր նախաճաշը: Ներս
գնաց, գաւաթը սուրճ ու կաթով լեցուց, իր
ձեռքով դուրս բերաւ, ծառերուն տակ տեղ մը
ընտրեց, անհուն խնամքով սիկառէք մը փաթ-
թեց: Այն ատեն այդ պարզ նախաճաշը փոխ-
ուեցաւ, աննիւթացաւ, աղօթքի մը շնորհքն
ու արքայութեան մը երանութիւնը ստացաւ:
Մէկ ձեռքին ծխախոտը առաւ՝ երբեմն-երբեմն
ֆսրտացնելով. միւս ձեռքին առաւ չոգիացող
գաւաթը՝ որ այս վայրկեանին ամբողջ տիեզեր-
քին առանցքը կը կազմէր. շուրթները դողա-
լով երկարեցան՝ կարծես սիրահարական համ-
բոյրի մը համար. յետոյ պէխերէն կախուած
կաթիլներուն վրայ լա՛յն ձեռք մը պտտցուց՝
օրհնական շարժումով մը . . . :

— Փա՛ռք ստեղծողին . . . :

Հակառակ՝ հաճոյքը յաւերժացնելու իր յայտնի ճիգերուն երբ դիւթական դաւաթը իր պարունակութեան հետ կորսնցուց նաեւ իր ամբողջ կարեւորութիւնը, մօտեցայ ու բարեկեցի... : Տեսնելու բան էր իր ուրախութիւնը . քիչ մնաց ակնոցներէն արցունքներ պիտի ցայտեցնէր... : Ա՛յս տարիքով ու ա՛յս գլխով մարդերուն համար մեծագոյն չարչարանքն է լռութեան դատապարտուիլ . իրենց լեզուէն հասկցող մէկը կը փնտռեն՝ իրենց փորձառութեան ու իմաստութեան հաւաքածոն պարզելու համար անոր առջև :

Ստամոքսի հիւանդութեան համար (ո՛վ պիտի գուշակէր իր նախաճաշէն) Լօզան եկած էր : Բայց այս քաղաքին մէջ ստամոքսի աստուածները երկուք են . — բժշկապետ Պուրժէն ու Քօմպը, երկուքն ալ հակընդդէմ բեմիմենբրով կը յաջողին թէ՛ հարստանալ . . . թէ՛ հիւանդները առողջացնել : Չարաճճիներ ասկէ կը հետեցնեն թէ հարուստի հիւանդութիւն է, անգործ մարդոց ջղայնութիւն է, կուշտ ստամոքսի երեւակայութիւն է . . . :

Սակայն այս մարդը ան չարաճճիներէն չէր . ո՛հ, ո՛հ . . . : «Ծերացած ագռաւի գլուխ մը» րսի, բայց աղաւնիի ուղեղով . . . : Այդ երկու հակառակ դարմաններէն ա՛յն հետեցուցեր էր որ երկո՛ւքն ալ լաւ էին, քանի որ երկո՛ւքն

ալ կը լաւացնէին . . . : Ու երկու ոխերիմ «սիեզերահուշակ»ներուն զիտութիւնը իրար խառնելով, իր անձնական փորձառութիւնն ալ վրան բարդելով, արձակուրդի այս քանի մը ամիսներուն համար կեանքի Ծրագիր մը շիներ էր, որուն կը հետեւէր գաւառացիի հաստատա-
մտութեամբ :

Այսպէս, իր շաբաթները կ'անցնէին առանց փոփոխութեան, իրարու յար և նման լուսանկար պատկերներու պէս : Իր օրերը չափուած-ձեռած էին՝ Մայր-Տոմարի մը պէս կանոնաւոր : Իր իւրաքանչիւր ժամերը կանխա՛ւ ժամացոյցի մը պէս լարուած էին՝ ստամոքսին շուրջ . . . : Ու անոնցմէ վայրկեան մը փրցնել՝ Սուրբ-Գիրքէն էջ մը պատռելու պէս բան մը պիտի ըլլար . . . :

Առաւօտեան ութը՝ նախաճաշի խորհրդաւոր ժամն էր, մի՛շտ առաջին օրուան հանդիսաւոր արարողութեամբ, մի՛շտ նոյն ծառերու շուքին :

«Աւրնեմ-սաւր՝ հանգիստ» ըսած էին բժիշկները : Հարկա՛ւ, նախաճաշը պիտի մարսուէր . . . : «Արեւելք»ը այդ մարսողութիւնը տկարացնելու պաշտօնը ունէր : Լրագիրը դրօշակի մը պէս կը պարզէր, յօնքերը կը պռստէր, ու ծայրէ ի ծայր, առա՛նց բառ մը փախցնելու կը կարդար . պարունակութիւնը ի՛նչ որ ալ ըլլար, մինչև

տա՛սը տեւելու էր այդ թերթը...։ Ու այս ընթերցումը՝ որ իր մտաւորական միակ սնունդն էր՝ հանգիստ քունի մը համարժէք էր իրեն համար . . . :

Տասնին կ'արթննար։ Անհո՛ւն գուրգուրանքով, ծոցէն թռչուն հանող տղու մը պէս, ներսի գրպանէն շիշ մը կը հանէր։ Այդ հանքային հեղուկը՝ որ իր ա՛յնքան պատուով հիւրասիրած նախաճաշիկին վերջի՛ն հարուածը պիտի տար՝ աչքերը գոցելով ցմրուր կը պարպէր երկու «սիեզերահուշակ»ներուն կենացը...։

— Աստուած զիրենք անպակաս ընէ տառապեալ մարդկու թենէն . . . :

Ասկէց վերջ՝ տասնէն—տասներկուք՝ գործունէութեան և շարժումի երկո՛ւ երկար ժամեր կը սկսէին, ստամոքսը ցորեկուան ճաշին պատրաստելու համար։ Այդ գործունէութիւնն ալ ամէ՛ն օր անփոփոխ նո՛յնն էր, ու չափուած—ձեռած նամակներ գրելու մէջ կը կայանար։

— Ես այս հիւանդ վիճակովս, կ'ըսէր, Զուլիցերիոյ լեռներէն Մանթաշօֆին ամբողջ գործը կը վարեմ Ափրիկէի մէջ. Նեղոսին ափերը քարիւղով կ'ողողեմ . . . : Մեր արծակուրդն ալ ասա՛նկ . . . :

Յետոյ ձեռքով գրածները ոտքով նամակատուն կը տանէր. — չէ՞ որ բժիշկները ճա-

չէն առաջ փոքրիկ պտոյտ մը յանձնարարած էին ախորժակը բանալու համար...։ Ա՛խ այդ ախորժակը . . . :

Վերադարձին՝ ճաշի պահն էր արդէն. նշանաւոր պահը, երբ իր երեակայական ժամացոյցին երկո՛ւ ասեղներն ալ փո՛րը մատնանիչ կ'ընէին, ու ամբո՛ղջ ժամ մը ստամոքսին վրայ կանգ կ'առնէին . . . : Նախ խաշած մաքառօնին կ'ուտէր՝ Պուրժէին կենաց, յետոյ խաշած բրինձը՝ Քօմպին հոգւոյն . . . : Երբ իր երկո՛ւ բեթիմներն ալ կը հատցնէր՝ ծուռ աչք մը կը նետէր մեր պնակներուն։

— Սա խորոված հնդկահաւին հոտը քիմքս կը քրքրէ... ու տեղական գինին անուշիկ գոյն մը ունի... ի՞նչ կ'ըսես, բժի՛շկ։

Ի՛նչ ըսէի։ Այս մարդը համոզուած էր որ իր գործ դրած գիտական միջոցներով եթէ քա՛ր ալ ուտէր պիտի հալեցնէր...։ Ես բնականէն սակաւապէտ՝ իբրեւ միակ դեղ՝ չափաւորութեան պատուէրներ կուտայի իրեն։ Բայց ան կը պատասխանէր.

— Բժի՛շկ, բժշկեա՛ր զանձն քո...։ Աչքդ բա՛ց. գերեզմանին մէջ ա՛լ խորոված հնդկահաւ չկայ...։ Աստուած ամբողջ երկրագունդը գոյնզգոյն բանջարեղէններով ու պտուղներով ծածկեր է նէ՛՝ միա՛յն հոտուըտալու համար չէ...։ Մայր-Բնութիւնը ծովն ու հողը ծու-

կերով ու երէններով լեցուցեր է նէ՝ միա՛յն զանոնք նկարելով ճաշարանին պատերը ծածկելու համար չէ. պէտք է որ ստամոքսիդ պատերն ալ համ մը առնեն . . . :

Այս մարդուն բերնին մէջ «Մայր-Բնութիւն»ը ստնտու կնոջ իմաստ մը կը ստանար: Զուկերուն ճակտին զիրը ա՛յսպէս կը հեգնէր. մարդերունն ալ սա՛պէս.

— Արարիչը մարդուն երկար բազուկներ ու կարճ լեզու մը տուեր է՝ որ շա՛տ աշխատիս ու քի՛չ խօսիս (ա՛հ, եթէ դործադէր ըսածը...), պզտիկ սիրտ մը ու մեծ ուղեղ մը տուեր է՝ որ մէ՛կ զգաս ու երկո՛ւ հաշուես. իսկ ուղեղին հարիւրապատիկ մեծութեամբ ուրովայն մըն ալ տուեր է՝ հասկցնելու համար որ մեծ միտքերը փորէն կուգան . . . : Ուրեմն առաջին հոգդ հո՛ն պիտի ըլլայ. եթէ ստամոքսդ դուն քաղցրութեամբ չլեցնես՝ ան քու կեանքդ դառնութեամբ կը լեցնէ . . . :

Այս «քաղցրութիւն» բառը պատահական նմանութիւն մը չէր, աչքովը անուշին պնակին կ'ակնարկէր որ իր առջեւ անցնեմ . . . : Այդ սալորի անուշը իր ճաշերուն սովորական վերջաբանն էր՝ որ միշտ սա խօսքերով կը փակէր.

— Ա՛խ, մայրիկիս եփած անուշը ուրիշ է . . . :

Ու «մայրիկ» բառը, որ իր երեք խօսքին

մէկն էր՝ իր չորցած ու ճմռթկած բերնին մէջ մանկական անուշութիւն մը կը ստանար։ Այս յիսուննոց ամուրիին մայրի՛կը՝ որ իր տղուն անուշ կ'եփէր . . . :

Բայց հիմա այս ահագին ճաշը մարսուելու էր. ժամը մէկէն մինչեւ չորս՝ տառապագին շրջան մը կար։ Նախ կէս ժամ փորին վրայ կը պառկէր՝ ըստ Պուրժէի. յետոյ կը դառնար կէս ժամ մըն ալ կռնակին վրայ կը պառկէր՝ որ Բօմպին խօսքն ալ տեղը անցնի։ Յետոյ կծիկ մը կ'ըլլար և աջ ու ձախ ծունկերով քսանալան անգամ փորը կը ճզմէր՝ զայն պարպել ջանալով. ասկէց վերջն ալ գետինը ծունկի կու գար՝ նաւակի մէջ նստելու ձևով մը, ու թիաւ վարութեան անհատնում շարժումներ կ'ընէր . . . միշտ «սիեգերահուշակ»ներուն պատուէրին համաձայն։

— Սա փորդ քիչ մը հանգիստ ձգէ, կ'ըսէի . . . : Ստամոքսը կնոջ մը կը նմանի, որքան իրեն ուշադրութիւն դարձնես, ա՛յնքան նազ կ'ընէ . . . :

Բայց ամուրի մը ի՛նչպէս հասկնար այս բազդատութեան ամբողջ նշանակութիւնը։ Ան կը պատասխանէր ինծի.

— Միջատը որ միջատ է՝ գնդասեղի գլխու չափ գլուխի մը ետեէն ահագին փոր մը կը քաշէ . . . : Զորքոտանիներն ու թռչունները երեքական ու չորսական ստամոքսներ ունին . . . :

Եթէ բնութիւնը մարդուն մէկ ստամոքս մը տուեր է, զայն չխնամելը անաստուածութիւն է: Եթէ չհաւատաս՝ վարդապետներո՛ւն հարցուր...: Տարիներով կը զարգացնենք պղտիկ ուղեղ մը, որ յաճախ մեր դժբախտութեան պատճառ պիտի դառնայ, բնաւ չենք դաստիարակեր ահագին ստամոքս մը, որ կեանքին աղբիւրն է, հոգիին հիւթն ու ծուծն է...: Աս կէտիս մէջ Եւրոպացիները մեզ գլած անցած են...:

Ու ստամոքսի դաստիարակութեան այս դժուարին գործը ա՛յնքան կը յոգնեցնէր զայն, որ այդ անվտանգ թիավարութեան փորձերէն վերջ՝ Մօրփէոսի գիրկը կ'իյնար:

Ժամը չորսին սենեակէն դուրս կ'ելլէր. բայց այս անգամ թեթեցած, կազդուրուած, զուարթացած, լուսաւորուած, բոլորովին ուրիշ մարդ եղած:

Թէյի ժամն էր հիմա, ու խօսակցութեան ժամը: Ոստքը բերնէս կը գողնար:

— Քու պատմածդ ի՞նչ է որ, ես պատմեմ որ դուն լսես...:

Իր սովորական այս յառաջաբանին կը յաջորդէին անվերջանալի, աներևակայելի, անկարելի պատմութիւններ, արեւելեան սրամտութիւններով ու սնամէջ տրամաբանութիւններով լեցուն, օճառի ոսկեզօծ ու անչօջափելի պըղ-

պըջականերու պէս՝ որոնց հազիւ կը դպիս ու կը ճաթին . . . :

Բայց այս պղպշականերուն վերջը չկար: Որկրամուկներու յատուկ այս զուարճախօսութիւնը կը տնէր մինչև իրիկուն: Այն ատեն՝ այդ բոլոր հրախաղութեան փորձերէն վերջ՝ միայն սև ածուխ մը կը մնար նորէն. պահ մը լուսաւորուած այդ գլուխը՝ ծեր ագռաւի գլուխ մը կ'ըլլար դարձեալ . . . :

Այնպէս որ, երեկոյեան ճաշին, իր խօսակցութեան նիւթերը կը լրջանային, պատմա-փիլիսոփայական տխուր տեսութիւններ կ'ըլլային:

— Նաբօլէօնին անկումը շատեր խեղ մը պատճառներու կը վերագրեն. բայց դուն հեռունները մի երթար. իբրև բժիշկ՝ Նաբօլէօնին ճակատագիրը իր ստամոքսին մէջ կարդա. կը տեսնե՞ս հոն ֆաղցկեղը . . . : Վաթէրլօն ու Սէնթ Զէլէնը այդ վէրքէն կը սկսին . . . : Ես ալ միշտ ասանկ չեմ եղած. ժամանակ մը կար երբ արաբական նժոյգի վրայ թռչած ատենս բոլոր սրտերուն հառաչները ետէս կը թռչէին. բայց ստամոքսին ցաւը եկաւ ու Հալէպին առիւծը քարիւղի պաշտօնեայի մը վերածեց:

Տարբեր էին նաև իր կերածները: Երեկոյեան սեղանին՝ երբեք միս չէր դնել բերանը որպէսզի գէշ երազներով հոգին չպղտորի գիշերը: Մածունը երեկոյեան թագուհին էր. ու

իրեն համար բնա՛ւ կասկած չկար որ Աստուած կովը ստեղծեր էր որպէսզի մարդերը մածուն քամեն իր ստինքներէն . . . :

— Կոյսի մը պէս մաքո՛ւր, մօր մը պէս բարի՛ մածունը . . . որուն համար Մէչնիքօֆ անմահութեան հեղուկն է, կ'ըսէր . . . :

Այդ մեծաքանակ մածունը կը սկսէր քիչ քիչ թմրեցնել, ջիւերը քակել, քուն պատ-
րաստել . . . :

Բայց քնանալէն ալ առաջ՝ աստղերուն տակ գիշերային փոքրիկ պտոյտ մը կ'ընէր կերած-
ները տեղաւորելու ու վաղուան ուտելիքնե-
րուն վրայ խորհելու համար . . . : Երբեմն սակայն կը պատահէր որ ուրի՛շ բանի վրայ ալ խորհէր:

— Բժի՛շկ, ըսաւ գիշեր մը, դուն իմ յի-
սուն տարիներուս մի նայիր . . . ես դեռ կո՛յս եմ հոգւով—մարմնով . . . յաճախ կը խորհիմ
ամուսնանալ, բայց յուզմունքէ կը վախնամ . . .
քու կարծիքդ ի՞նչ է. ինչպէ՞ս կուզայ ըստա-
մոքսիս . . . :

Ու չկարծէ՛ք թէ անիրական մարդ մըն է
այս: Ես այս կենդանազրին տակ կրնայի ծա-
նօթ անուն մը դնել. բայց ճանչցողները հաս-
կըցան արդէն: Գիտցէ՛ք միայն որ այս մարդը
ապրեցաւ, սերունդներ դաստիարակեց. յետոյ
պաշտօնեայ եղաւ, յարգուեցաւ ու մեռաւ . . .

գիտէ՞ք ինչէն . . . փորի ցաւէն : Եգիպտոսի մէջ՝
հարսանիքի գիշեր մը՝ շատ ուտելէն ստամոքսը
ճաթեցուցեր է ըսին . . . : Ճակատագիր :

Այս ճակատագրին վրայ հիմա կը խորհի՞
արդեօք ա՛յն որ ձուկերու ճակտին գիւրը կը
կարդար . . . : Միայն թէ իր խօսքերը դեռ
ականջիս կը հնչեն անդրշիրիմեան պատուէրի
մը պէս .

— Աչքդ բաց, բժի՛շկ, գերեզմանին մէջ
ա՛լ խորոված հնդկահաւ չկայ . . . :

Լօզան, 1914

ՆԱԲՕԼԷՑՈՆԻ ՄԱՅԸ

Բոլոր տեսանելի աշխարհներէն հեռու, Ատլանտեանի ալիքներէն ծեծուած, մենաւոր ապառաժ մը կայ. Սէնթ-Հէլէնի անիծապարտ կղզին է ան:

Դեռ դար մը չէ անցեր այն օրէն — 16 Հոկտեմբեր 1815 — երբ հոն կը բանտարկէին հին ու զիւցազնական աշխարհի մը մեծագոյն ներկայացուցիչը, վերջին կիսաստուածը, կայսրը ինքը:

Ու որպէսզի փախուստի ամէն հաւանակաւորութիւն անկարելի ըլլար, առաքառտանաւեր նոյն ապառաժին վրայ կը նետէին անզլիական ամբողջ բանակ մը՝ իր թնդանօթներով ու զրահաւորներով, ինչպէս նաև տխրահռչակ կառավարիչ մը՝ Հուտսօն Լաու:

Այս պղտիկ մարդուն պաշտօն տրուած էր հրամայել անո՛ր՝ որ ամբողջ աշխարհին կը հրամայէր: Այսպէս, ահագին ովկէանոսի մը մէջ կորած այս երկու մարդերուն միջև, տռամներուն ամէնէն եղկելին կը խաղցուէր:

— Զօրապե՛տ Պօնաբարթ... կը հրամայէր Հուտսօն:

— Ես կայսր Նաբօլէօնն եմ, կը գօչէր այս վերջինը, կայսր Նաբօլէօնը, կը հասկնա՞ք, Պարո՞ն: Յիմարութիւն ու նախատինք է զիս այլապէս անուանել: Օր մը երբ Անգլիա դադրի գոյութիւն ունենալէ, մարդկութիւնը գե՛ռ զիս պիտի անուանէ Նաբօլէօն կայսր . . . :

Ու վանդակին մէջ բանտուած առիւծի մը պէս՝ զոր երկաթի ձողերով կ'անհանգստացնեն, Նաբօլէօն իր խուցին մէջ կը բանտուէր, շաբաթներով, ամիսներով, տարիներով, մութ անկիւն մը կծկտած, վարագոյրները կը փակէր, ինքզինքը պատէ ի պատ կը նետէր, զինուորական նեղ անկողնի մը մէջ կ'երկարէր, աչքերը չէր կրնար գոցել, կը հիւծէր, կը սպառէր, կը մեռնէր:

10 Հոկտեմբեր 1818ին, իր պահակներէն անգլիացի սպայ մը հետեւեալ տողերը կը գրէր Հուտսօնին.

«Այսօր կրցայ նշմարել զօրապետ Պօնաբարբը, զիսկի մը գոյնն ունի, ու վհուկի մը կը նմանի»:

Կէօթէ կ'ըսէ. «Մարդս կ'ապրի ա'յնքան երկար, որքան չմեռնելու հաստատ կամֆն ունի»:

Ու Նաբօլէօն, ա՛լ չէր ուզեր ապրիլ:

Խնդրեր էր որ Եւրոպայէն զարգացած քահանայ մը ղրկեն իրեն՝ որպէս զի իր կասկածները փարատէր, հոգի՛ մը, հաւատք մը, ան-

մահութիւն մը, կառչելիք բան մը ցոյց տար իրեն . . . : Որովհետեւ այս մարդը որ զահեր զահերու վրայ, թագեր թագերու վրայ ու երկիրներ երկիրներու վրայ բարդած էր՝ հիմա սարսափով կը տեսնէր որ ամէն բան կը խուսափէր իր ձեռքէն, նոյնիսկ իր անունը, իր կինը, իր զաւակը . . . :

Իրեն շրկեցին անգրագէտ, անդամալոյծ, խուլ ու գրեթէ խօսելու անկարող քահանայ մը, Ապպէ Վինեալի, ինչպէս նաև երիտասարդ, անհաւատ ու թեթևաբարոյ բժիշկ մը, Տօքթօր Անթօմաքի :

Նաբօլէօն այնքան աւելի յարգեց առաջինը, որքան արհամարհեց երկրորդը : Իր սարսափելի տառապանքին մէջ գետինները կը տապալտէր «ոհրագո՛րծ, ոհրագո՛րծ» պոռալով :

Օրերով, շաբաթներով, ամիսներով կը փսխէր, կարմիր կը փսխէր : Անշարժ ու սարսափահար պառկեր էր երկաթէ նեղ անկողնի մը մէջ, իր բոլոր պատերազմներուն անկողինը՝ որուն չորս անկիւններուն վրայ չորս արծաթէ արծիւներ կը հսկէին, բայց ի զո՞ւր, որովհետեւ մահը մտեր էր, հոն էր արգէն, անմահին վրայ . . . :

Մարմինը երթալով կը սառէր : Երբեմն երբեմն ջերմը մահասարսուռ թօթուրտուք մը կը պտտցնէր իր դիակնացած մարմինն վրայ . այն

ատեն պաղ քրտինք մը մածուցիկ կը դարձնէր իր թափանցիկ մորթը: Ջեռքերն ու ոտքերը երկաթէ ձողերու պէս սառն ու անշարժ էին: Որովայնը կ'ուռնենար, կ'ուռնենար: Իր առասպելային տոգունութիւնը այժմ զարհուրելի կանաչութիւններ կը ստանար: Չոր հազ մը անդադար կը ցնցէր իր կոկորդը: Հոգեվարքն էր:

Շաբթուան մը տառապանքէն վերջ, Նաբօլէօն կանգնեցաւ, կտակը ուզեց, կարդաց, բոցը նետեց. նոր մը պիտի գրէր:

Սակայն մահուան դալարութիւնները սկսան դարձեալ բզկտել իր փորոտիքը: Փսխուքը սկսաւ, անկարելի, անդադրում, անվերջ, արիւնի տաք-տաք ու սեւ-սեւ պատառներով: Փորը նորէն կ'ուռնենար, կ'ուռնենար:

Զարհուրելի տանջանքներու շաբաթէ մը վերջ, իրեն շուրջը վայրկեանէ վայրկեան մահուան կը սպասէին: Նաբօլէօն վե՛ր կանգնեցաւ, իր ցաւերուն վրայ իշխեց, իր ճգնաժամային պայքարը դադրեցուց. իր մահուան հետ երեք ժամու գինադադար մը կնքեց. . . :

Ու գերագոյն վերացումի մը մէջ գրեց իր համբաւաւոր կտակը: Նախ յայտարարեց որ հակառակ իր կասկածներուն՝ իր հայրերուն կրօնքին մէջ կը մեռնէր: Յետոյ միտքը սաւառնեցուց Փարիզ «իւր ժողովուրդին, զոր ա՛յնքան կը սիրէր»: ու Սէնի ափերուն վրայ թաղուելու իր կամքը արձանագրեց:

Յետոյ սիրտը թռաւ դէպի իր միամօր զաւակը, միակ յոյսը, միակ ժառանգորդը իր հիմնած անծայրածիր պետութեան. տասնամեայ դողդոջ մանուկ մը . . . : Որո՞ւ պաշտպանութեան յանձնել զայն, ո՞վ կրնար աւելի լաւ խնամել զաւակ մը քան իր մայրը: Բայց Նաբօլէօնի աքսորէն ի վեր՝ աշխարհի թագուհին, թշնամի բանակէն շիւղօրականի մը հետ ամուսնացեր էր արդէն . . . :

Նաբօլէօն դողաց. աչքերուն մէջ ահաւոր արցունք մը փայլատակեցաւ շանթի մը պէս: Յիշեց թէ ի՞նչպէս իր ձեռքով աշխարհի ծանրագոյն թագն էր դրեր այդ կնոջ գլխուն. յիշեց թէ ի՞նչպէս իր թեւերուն վրայ կը կրէր իր վարդագոյն մանուկը որ Հռովմի թագաւոր կը ծնէր. . . . Ու ինք որ Հռենոսէն մինչև Նեղոս, ու Սլպեաններէն մինչև ձիւնապատ Ռուսաստանը, բոլոր ապարանքներն իրեն պալատ ըրած էր ու բոլոր թագաւորներն իրեն մանկլաւիկ, նայեցաւ իր չորս խաւար պատերուն, նայեցաւ իր շուրջի սարսափած մարդերուն, ու լացը զսպելով գրեց.

«Մինչեւ վերջի՞ վայրկեանս ամենեւնի քաղցր զգացումները պահեցի կնոջս հանդեպ. կը խրնդրեմ իրմէ հսկել որդւոյս վրայ. . . »:

Ու իր զաւակին կտակեց բոլոր ինչ որ ունէր մտերիմ, — իր մարմնին շապիկները, իր ձիուն

սանձն ու թամբը, Աւստէրլիցի սուրը, ու իր պատերազմական անկողինը՝ որ նաև իր գերութեան ու հոգեվարքի անկողինն եղաւ:

Բայց պաղ քրտինք մը սկսաւ դարձեալ ողողել իր մարմինը, գալարումներն սկսան... մահուան զինագողարը աւարտեր էր: Բայց կայսրը ճիգ մըն ալ ըրաւ, վերջին կամք մըն ալ յայտնեց իր որդւոյն համար.

«Թող իմ գաւակս չփորձէ իր հօր մահուան վրէժը լուծել, բող դաս մը առնէ իր մահէն, բող կռուասէր կայսր մը չըլլայ...»:

Խեղճը չէր կրնար գուշակել որ Արծուիկը երբեք Արծիւ պիտի չըլլար, ու իրմէ քանի մը տարի վերջ՝ թշնամիներու ձեռքին մէջ պիտի մեռնէր գերութենէ ու թոքախտէ . . . :

Փսխուքները վերսկսան, սև ու թանձր: Իր սիրտը՝ որ արդէն միշտ տկար ու դանդաղ էր ի ծնէ՝ այժմ բոլորովին անլսելի էր: Շունչը խզուեցաւ, խեղդուեցաւ: Վերջն էր այս:

Սակայն վերջին կարգադրութիւն մըն ալ կը մնար, թաղո՛ւմը:

Ու իր սարսափելի ցաւերուն մէջ գրեց իր վերջին նամակը իր պահապան Հուտսօնին.

«Պարո՛ն կառավարիչ.

«Պատիւ ունիմ ձեզի յայտնելու քէ Նաբօլեօն Կայսր մեռաւ, երկար ու ցաւագին հիւանդութենէ մը վերջ...»:

Հուստոն, նոյն միջոցին, կղզիին շուրջ
թնդանօթածիգ նաւերը կը փութացնէր, որպէս
զի մեծ աքսորականը չփախչէ:

Բայց նաբօլէօն իր ճգնաժամային զառան-
ցանքի շրջանին մէջն էր արդէն: Գիշերն յան-
կարծ ներքին փոթորիկէ մը արթնցած՝ տուն
կուտար Վէրսայլի վերաշինութեան նոր յատա-
կագիծ մը, զոր կը կոչէր Առաջին Անգլան-
ու Ֆրանսայի զօրակոչութեան նոր ծրագիր մը՝
զոր կ'անուանէր Երկրորդ Անգլանք...:

Իր սիրական ձիով մղոններով երկիրներ
կտրել կ'ուզէր, երբ յանկարծ խօսքը մեռաւ
բերնին մէջ...: Ծերունի քահանան սկսաւ
արդէն իր աղօթքը թագաւորին գլխուն վրայ,
բայց ան դարձեալ բացաւ իր աչքերը:

«Ձաւկիս կը կսակեմ Աժափոյի տունս՝ իր
կալուածներով, Սալինի երկու տունես՝ իրենց
պարտեզներով, Աժափոյի ամբողջ հողես...
զաւկիս կը կսակեմ...»:

Այս կալուածները երեւակայական էին մի-
այն: Սակայն հոգեվարքը դեռ նոր շաբաթ մըն
ալ կ'երկարէր:

1821, 4 Մայիսի գիշերը վերջին երկու բա-
ռեր ալ արտասանեց՝ իր երկու սիրելի բա-
ռերը. «Ֆրանս... բանակ...»: Ու նոյն վայր-
կեանին անկողնէն ցատկեց, գալարուելով գետ-
նին վրայ սկսաւ սողալ, ու այնքան ուժով

փաթթուեցաւ իր միակ բարեկամ Մօնթջօնի կոմսի վղին, որ հազիւ բռնի կերպով կարելի եղաւ զայն բաժնել ու պառկեցնել անկողնին մէջ: Վերջին դիւցազնին վերջին ցնցումն էր այս:

Յետոյ աչքերը յառեցան, սառեցան. ծնօտը բացուեցաւ, ինկաւ. մահուան խլրտուկը սկսաւ: Քահանան իր աղօթագիրքը նորէն բացաւ, բոլոր ներկաները ծնրադրեցին գլխաբաց: Սպասաւոր մը կը պակսէր միայն, զոր լեարդի հիւանդութիւն մը անկողին կը դամէր: Բայց ահա դուռը բացուեցաւ, գետններուն վրայ քաշկռտուելէն հիւանդ սպասաւորը երեցաւ մահատիպ ու երկիւղած: Կայսեր մարմնին վրայէն երկար դող մը սահեցաւ, շրթներուն մէջ ճերմակ պղպշակ մը ֆշաց, աչքերը դարձան . . . Կայսրը մեռաւ:

Իր դահլիճներո՛ւն իսկ խոստովանութիւնով՝ Նաբօլէօնի դէմքը ցաւի պրկումներէն ազատուած, այժմ անդիմադրելի, ահաւոր, գերերկրային գեղեցկութիւն մը, վեհութիւն մը, լո՛յս մը ստացեր էր:

Բայց դիւզննութեան սեղանին վրայ, ան ա՛լ աւելի մեծցաւ: Երբ վերջապէս բժիշկին դանակը համարձակեցաւ կտրել այս գորթեան հանգոյցը, սարսափով տեսնուեցաւ որ ահագին ու հին քաղցկեղ մը կրծեր, բորոտեր էր, ծաւ

կեր էր ստամոքսը, ու արևնով ու շարաւով
լեցուցեր էր որովայնը: Թոքերուն մէջ ու
կուրծքի պատին հին ու նոր թոքախտի վէր-
քեր կը ցցուէին: Սիրտը խիստ փոքրիկ ու
տոգոյն էր . . . :

Այն հիւանդները որոնք փոքրիկ ցաւէ մը
կը յուսահատին, թող զիտնան որ այս աղքա-
տիկ գիւղացիին զաւակը, այս նիհար ու պան-
դուխտ զինուորը որ համամարդկային քաղա-
քակրթութեան հրամայեց, աշխարհին տիրա-
պետելէ աւելի իր անձի՛ն տիրապետեր էր . . . :
Այս փոքրիկ մարդը ի՛ր վրայ կը միացնէր բժըշ-
կութեան մեծագոյն հիւանդութիւնները. իր
ուղեղը լուսնոտ էր, իր սիրտը պղտիկ, իր
կուրծքը թոքախտ, իր ստամոքսը քաղցկեղ . . . :

Սհա թէ ինչպէ՞ս մեռաւ — մեռա՞ւ —
կամքերուն հղօրագոյնը . . . :

Լօզան, 1914

ԱՀԱՒՈՐ ՏԱՐԱԿՈՅՍԸ

Հայրենիքէս անակնկալ նամակ մը — այն պարզ ու ահաւոր նամակներէն որ գիւղերո՛ւն մէջ միայն կրնան գրել — սա տողերով կը վերջանար .

«Յ. Գ. — Ձեմ ուզեր ձեզ յիշեցնել, բայց ի հարկէ ստիպեալ կուգամ լուր մը տալու որ շատ բարի չէ, խօսքս Հայկին մասին է. անցեալ շաբթու գիւղ դարձաւ ու հիւանդ ինկաւ. հարկաւ պիտի փութաք զինքը վերջին անգամ տեսնելու»:

Վերջին անգամ մը տեսնելով. և ինչո՞ւ համար. ուրեմն այսքան հիւանդ. և այսքան շուտով . . . : Բայց չէ՞ որ շաբաթ մը առաջ ի՛նքն իսկ կը գրէր թէ ի՛նչպէս համալսարանի քննութիւններուն մէջ առաջին էր հանդիսացեր, շնորհաւորութիւններու արժանացեր, ու գիւղ վերադարձեր էր հանգչելու:

«Կարելի բա՞ն է. կարելի բա՞ն է», կը կրկնէի շուարած: Բայց ահաւոր տարակոյսը արդէն արթնցեր էր մէջս, ու ամէն անգամ սարսափելի յետ-գրութեանը, կը ցցուէր աչքիս առջև: Հասկա եթէ ճիշտ ըլլա՞ր . . . :

Բարեբաղդաբար հետեւեալ օրն իսկ նամակ մը ստացայ Հայկէն, ուր եղբայրս իր ձեռքով, տասներկու վճիտ երեսներու մէջ, իր մարգարտաշար ու լուսաւոր գիրերով ինծի բիւր բաներ կը գրէր, այնքա՛ն անուշ, այնքա՛ն բարի, այնքան յուսոտ, որ հազիւ թէ նամակին վերջը քանի մը տողով անցողակի կը յայտնէր իր «*ֆիչ մը սկար*» ըլլալը:

Ի՞նչ լաւատես խորհուրդներ, ի՞նչ գերերկրային զգայնութիւններ, ի՞նչ իտէական հորիզոններ, ու որքա՛ն հեռատեսութիւններ ապագայի . . . :

Ո՛չ, ո՛չ, ես վստա՛հ էի որ տղան չէր կրնար մեռնիլ. ան պիտի ապրէ՛ր ու պիտի յաղթէ՛ր, ան առաքեալ մը, ռահվիրայ մը, մարգարէ մը պիտի ըլլար:

Շաբաթ մը վերջ նոր նամակ մը, ու այս անգամ հայրիկէս: Որքա՛ն տարիներէ ի վեր չեմ տեսեր զինքը. այժմ ալեհեր ու լուսաւոր ծերունի մը պէտք է ըլլայ: Բայց ինչո՞ւ գիւրերը դողդոջ ու տարօրինակ են այս անգամ. ան մի՛շտ հաստատուն ու փոքր տառերով կը գրէր: Արդեօք դժբախտութիւն մը . . . :

«... Պանդխտութեան նամբաներուն նայելէն աչերնուս լոյսը հալեցաւ, զաւա՛կս: Եղբայրդ հիւանդ, օտարներու բժշկութեան ենթ կառօ: Մայրդ ծեր է, հիւանդութեան դեմ միայնակ...»:

Սակայն նոյն պահարանին մէջ, ահա՛ գրու-
թիւն մըն ալ Հայկէն, ուր հիւանդն ի՛ր ձեռ-
քով կը գրէ թէ բոլորովին առողջանալու վրայ է:

«... Հետզհետէ լաւանալու վրայ եմ. հագս
դադրեցաւ ըսելու չափ փչցած է. գիտեցները
բունս հանգիստ է, ցորեկներն ալ ո՛չ մէկ խոց.
մարմինս սկաւ կը զգամ փչ մը, բայց գիտեմ որ
աւխասուրբեան արդիւնք է այս. փչ մը հան-
գիստ՝ ու ես դարձեալ վե՛ր կը նետուիմ. ապ-
րելու կամփս մի՛տս ուժեղ է...»:

Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ: Կամքի ուժը, կեան-
քի ծարաւը, յոյսը, հաւատքը ունայնութիւն-
ներ չեն: Այն որ կ'ուզէ ապրիլ, պիտի ապրի:

Երեք օր վերջ նոր նամակ մը: Սակայն
ինչո՞ւ ձեռքս դողաց այս անգամ պահարանը
բացած ատենս:

Ի՞նչ կ'ըսէ . . . ահագին քափօ՞ր... ու
ինչո՞ւ . . . զանգակներ... Հայոց եկեղեցի՞...
Յունաց Առաջնորդ... դամբանակա՞ն... քա-
ղո՞ւմ...:

Ի՞նչ կ'ըսէ . . . ուրեմն եղբայրս բռնեցին
թաղեցի՞ն... եղբայրս որ ապրի՛լ կ'ուզէր...:

Այն որ միայն լո՛յս կ'երազէր, ուրեմն
հիմա ասի մը խաւար հողի ներքե կը սեղմուի՝
գալարուող արմատի մը չորցած գանկի մը
միջև . . . :

Ա՞յս էր, ա՞յս էր իմ ահաւոր տարակոյսիս

լուծումը: Ո՛չ, ո՛չ. ես չեմ կրնար ընդունիլ
որ դորթեան մեծագոյն հանգոյցը այսպէ՛ս սուրի
կոյր հարուածով մը լուծուի:

Ընդհակառակը: Տարակոյսս աւելի՛ ու աւելի մեծցաւ, սաստկացաւ, խորունկցաւ: Աչերս պղտորեցան, շուարեցայ, սարսափեցայ: Ես որ աշխարհն այնքա՛ն հաստատուն հիմերու վրայ դրուած կը կարծէի՝ հիմա կը զգայի որ ան կը դողար ոտքերուս տակ:

Ուրեմն մեռե՞ր էր: Ինչպէ՞ս հաւատալ...: Ինչպէ՞ս չհաւատալ...: Ի՞նչ էր կեանքը, ու մահը ի՞նչ...: Ո՞րն էր իրական, ո՞րն էր անիրական...:

Չորս բոլորս սագայէլական պարի մը մէջ կեանքը կ'եռար, կը զեղուր ու կը պոթկար ամէն տեղէ: Խուռներամ բազմութիւն մը կը վազվզէր ու կը տքնէր խելակորոյս: Մտրակներ կը շաչէին, կառքերը կը սուրային, ինքնաշարժերը ահագին գոռգոռոցով զիրար կը խաչաձևէին: Մարդ ու մետաղ, կեանքի աղմուկով կը լեցնէին միջոցը:

Աշխարհ կը կործանէ՞ր, թէ, աշխարհ կը յառնէր...:

Շուարած ու դողդղալով, գացի լապտերի սիւնի մը բռնուելու, չիյնալո՛ւ համար:

Ո՞ւր կ'երթային, ո՞ւր կը վազէին ամէնքն ալ: Այս խելացնոր վազքը կեանքի՞ արշաւ թէ

մահարչաւ մըն էր միայն: Այս ճամբուն ծայրը
յանկարծօրէն պիտի չբացուէ՞ր անդունդներուն
ամէնէն սեւը, ամէնէն խորը, ամէնէն խուլը,
ուրկէ ո՛չ ոք չէ վերադարձեր . . . :

Ուրեմն այս անհամար հոգիներով լեցուն
չոգեկառքերը, այս մարդերն ու տղաքները,
հե ի հե կը վազէին անկայուն կամուրջի մը
վրայ՝ որուն մէկ ծայրը դատարկութեան վրայ
կը յենուր . . . :

Կարելի՞ էր երեւակայել Կեանք-Կամուրջ
մը որուն մէկ ոտքը ոչնչութեան վրայ դրուած
ըլլար . . . :

Այս բոլորէն ո՛չ մէկը եղբօր մը, զաւկի
մը, հօր մը մահը չէ՞ր տեսած: Եւ սակայն ի-
րենցմէ ո՛չ մէկը անկեղծապէս, իրապէ՛ս, ներք-
նապէ՛ս կը հաւատար մահուան: Եթէ վստա՛հ
ըլլային որ այդ բոլոր տառապալից ու սպառիչ
գործունէութիւնը անիմաստ ոչնչութեան մը
համար էր, ո՞վ պիտի վազէր, ո՞վ քաջութիւնը
պիտի ունենար վազելու . . . :

Ո՛չ, այս մարդերը չէի՞ն հաւտար, չէին
կրնար հաւտալ մահուան այնպէ՛ս, - ինչպէս
բժիշկ մը կ'ըմբռնէր զայն: Եթէ միայն այդ
ըմբռնումն ունենային, իւրաքանչիւրն ալ կան-
գուն մնալու համար ինծի նման՝ սիւնի մը
բռնուելու պէտք պիտի ունենային . . . :

Ուրեմն ես նուա՞ղ կ'արժէի քան այս տգէտ

ամբոխը: Ուրեմն Գիտութիւնը մեռցուցած էր իմ մէջ ինչ որ կար լաւագոյն, ազնուագոյն, գերագոյն, ու քանի մը յարաբերական հաւատալիքներու փոխարէն, ան ինձմէ խլե՞ր էր մեծագոյն հաւատալիքը՝ կեանքի հաւատքը...

Եւ սակայն, եթէ կեանքը իրո՞ք ու մի միա՛յն բջիջներու խաղ մըն էր, ինչպէ՞ս կարելի էր բացատրել որ, այդ բջիջներուն ամէնէն պղտոր, ամէնէն ախտագին, ամէնէն յուսահատ եղած միջոցին, կեանքի սէրը, ապրելու հաւատքը, յաղթելու յոյսը ծնէին այնքա՛ն զօրութեամբ, այնքա՛ն յստակութեամբ, այնքա՛ն լաւատեսութեամբ . . . :

Եւ ուրկէ՞ կուգային այդ հունաւոր բջիջներուն մէջ անհունութեան գաղափարները, այդ մահացու տարրերուն մէջ անմահութեան բնազդները, այդ գետնաքարշ մարմինն մէջ անշրջագիծ իտէալները . . . : Ինչպէ՞ս կարելի էր երեակայել որ մասը ամբողջութիւն մը պարունակէր, ու բջիջը՝ տիեզե՛րք մը . . . :

Եթէ կեանքը ժամանակներու սկիզբէն ի վեր կը տքնէր միա՛յն Մահուան հասնելու համար, եթէ Բարեշրջութեան Օրէնքը միլիոնաւոր դարերէ ի վեր կ'աշխատէր անշունչ առարկաներուն շունչ տալու, հողը բոյսի, բոյսը կենդանիի, կենդանին մարդու վերածելու, յետոյ դարձեալ մարդը հողի փոխելու համար,

կարելի՞ էր որ ո՛ր և է գիտուն միտք մեռնէր
 ու յագուրդ ստանար ա՛յսքան անիմաստ, ա՛յս-
 քան անտրամաբան, ա՛յսքան ամուլ գործու-
 նէութիւնով մը:

Եթէ անշարժ ու անզգայ քարը կեանք ու
 շարժում առաւ, զգացում ու խորհուրդ եղաւ,
 և կամք ու խղճմտանք, պարզապէս տառա-
 պելու ու մեռնելու համար, չէ՛ր արժեր կա-
 տարել այսքա՛ն դարաւոր ու տիեզերական աշ-
 խատութիւն մը՝ որ գեղջուկ գերեզման մը բա՛ւ
 էր խղդելու . . . :

Ուրեմն ինչո՞ւ համար են ծաղիկները. աստ-
 ղերը ինչո՞ւ. ինչո՞ւ համար է սէրը. ու կեանքը
 ինչո՞ւ . . . :

Այս ընդարձակ տիեզերքին մէջ ո՞վ իրա-
 ւունք, ո՞վ իշխանութիւն, ո՞վ զօրութիւն ունի
 ծագող արեւ մը խաւարելու . . . :

Եւ սակայն ան մեռա՛ւ . . . : Մեռա՞ւ . . . :

Ո՞վ, ո՞վ պիտի կրնայ զիս ազատել այս
 ահաւոր տարակոյսէն:

«Մեռցո՛ւր» կ'ըսեն գիտունները . . . : Բայց
 ժամանակներու, միջոցներու, օրէնքներու ան-
 հունութեան մէջ՝ ի՞նչ խղճալի բան է իմ գիտ-
 ցածս. ու ինչպէ՛ս զօրեմ իմ այդ փոքրիկ գի-
 տութիւնովս ամբողջ Մեծ Անծանօթն սպան-
 նելու:

Ձեռքս փոքրիկ մուրճ մըն են տուեր որ

աստղերը փշրեմ անով . . . : Բայց աստղերը միշտ մեղմէ բարձր ու անհասանելի պիտի մնան՝ գերազոյն ճշմարտութիւններուն պէս . ու ով որ աչքեր ունի տեսնելու՝ պիտի տեսնէ զանոնք . . . :

Երկու հսկաներու միջև կը տատանիմ ու կը տառապիմ : Երկու միականի կիկլոպներ կը բաժնեն հոգիս . — Գիտութիւն մը՝ որ փաստեր ունի ու իտէալ չունի, ու կրօնք մը որ իտէալ ունի ու փաստեր չունի . . . :

Առաջինը անվերադարձ մահուան կը դատապարտէ զիս, երկրորդը անհունութեան լուսամուտները կը բանայ անհունաբա՛ղձ հոգիիս : Մէկը ոտքս գերեզմանին կը կապէ, միւսն աչերուս՝ երկինքները ցոյց կուտայ :

Կրօնքը իր հետևողին յաւերժօրէն երանելի յաղթութիւններ կը խոստանայ : Գիտութիւնն իր աշակերտին լոկ վերջնական ու բացարձակ հպարտութիւն մը կ'երաշխաւորէ՝ ստորուկ բջիջի մը մահուան կապելով սանձարձակ հոգիին ազատաշունչ թռիչները . . . :

Եթէ գոնէ Գիտութիւնը ձեռքս ուժեղ գէնքեր տար՝ անմահութեան ամէն երազ ջնջելու, կը սփոփուէի, խորհելով որ ճշմարտութիւնը մե՛ր կողմն է՝ հոգ չէ թէ դա՛նք ըլլար ան . . . : Բայց ո՛չ, գիտութիւնը կը լռէ . ու այս լռութիւնը ժխտումէ մը աւելի ծանր կը կշռէ տարակոյսի նժարին մէջ :

Ու նժարը կը տատանի ահաւոր ելեէջներով: Ո՞ւր, ո՞ւր պիտի յանգի իր մահացոյց ասեղը. յաւիտենական կեանք թէ յաւիտենական մահ . . . :

Ո՞վ, ո՞վ պիտի ազատէ զիս այս ահաւոր մղձաւանջէն:

Կ'անցնին օրեր, կ'անցնին շաբաթներ. ու տարակոյսը կը մեծնայ, կը մեծնայ . . . :

Ամէն գիշեր, դողդղալով աղերս կուտամ ցայգի սիւքերուն, աղերս կուտամ խաւարի թռչող հոգիներուն.

— Հա՛յկս, անո՛ւշս, հոգի՛ս, մեռա՞ր, մեռա՞ր . . . :

Ու խորասո՛յգ կը լսեմ միջոցին ընդմէջէն, բոլոր Դիտութիւններուն վրայէն սաւառնող, դարերէ ի դար ու սիրտերէ ի սիրտ արձագանգող, Շէյքսպիրի ահաւոր հարցականը.

«Լինե՞լ քե չլինել... մեռնի՛լ, փնանալ... փնանա՛լ, երազե՛լ քերեւս...»:

Լօզան, 1914

ՑԱՒԻ ՄԻՍԸ

Յո՛ւրա, ցո՛ւրա:

Բայց ա՛յնպիսի ցուրտ մը որ ոսկորներուս մէջի ծուծը կը սառեցնէր:

Կատղած մրրիկը Ալպեան սարերէն վար կը սուրար, հոս ու հոն կ'արշաւէր, ձորերուն մէջ կը պտուտքէր, ծառերն իրենց արմատէն խլելու մոլեգին ճիգեր կ'ընէր:

Ափերով ձիւներ ծուէն-ծուէն կը փախչէին, գետինէն վեր կը թռչէին, կառքին ծակը ծուկը կը լեցնէին, ձիուն աչերը կը կուրցնէին:

Խեղճ կենդանին շուարեցաւ, կողը հովին դարձուց, պոչը փորին տակ պահեց, կծկտեցաւ, ինծի նայեցաւ՝ ե՛տ դառնալու պաղատանքով:

Յետոյ՝ յուսահա՛տ՝ գլուխը նորէն առաջ նետեց ու կառքը նորէն շարժեցաւ:

Ձորին մէջ պահուըտած հիւղակի մը առջև կանգ առինք: Հիւանդին տունը ա՛յս ըլլալու էր:

Դրան ճեղքէն միանգամայն չորս գլուխներ երևցան, երկու տղու և երկու այծի անհամարձակ գլուխներ:

— Մայրի՛կ . . . մայրի՛կ . . . :

Մայրիկը օրօրոցի մը վրայ հակած երա-
խայի մը ծիծ կուտար ներսը: Հոն, այդ սև
պատերով գետնայարկ խուցին մէջ, մարդ ու
կենդանի, քով քովի սեղմուեր, թշուառու-
թեան մէջ եղբայրացեր, շունչ շունչի տուեր
էին իրար տաքցնելու համար:

— Տղաքներս, կտոր մը փայտ վառեցէք
բժիշկին . . . :

— Չեմ ուզեր, Տիկի՛ն, հիւա՛նդը տես-
նենք . . . :

Մութ սանդուխէ մը վերի սենեակը ելանք:
Ցած առաստաղ մը՝ որ մէկ կողմին վրայ աւելի՛
կը ցածնար, հաւնոցի ձեղունի մը պէս: Տա-
նիքէն հալող ձիւները պատերէն վար կանաչ
ճամբաներ գծեր, թուղթերը պատառ-պատառ
կախուեր էին: Զոյգ մը փոքրիկ պատուհան-
ները քուրջերով խցուած, լրագիրներով փակ-
ցուած էին:

Ու այդ գոց խուցին մէջ սատկած անա-
սունի հոտ մը լեցուեր, թթուեր, խտացեր,
հաստցեր, չի շնչուող այլ փսխեցնող թոյն մը
եղեր էր:

Ակամայ՝ թաշկինակս բերնիս մօտեցուցի:

— Ներեցէ՛ք, ըսաւ կինը աղաչաւոր: Իր
սաւանները լուալէն, տեսէ՛ք, ձեռքերս կոշ-
կոռեցան այս ցուրտին . . . : Տղու պէս է, տղէն
ալ գէշ . . . :

Հիւանդը գլուխը երերցուց անկողնին մէջ, կնոջ իրաւունք տալու ձեռով մը: Ու թւերը ձիթագոյն վերմակի մը տակ պահելով:

— Բժիշկ, ըսաւ, ձեր ձեռքերը չեմ սեղմեր. շրթներուս մօտեցուցէք զանոնք որ համբուրեմ, շրթնե՛րս միայն մաքուր են . . . :

Նիհա՛ր, նիհա՛ր, չափազանց նիհա՛ր գլուխ մը միայն կը տեսնէի իր ամբողջ մարմինէն. աղ-պղպեղ գլուխ մը, փոշոտ մազերով, կարծես հողէն հանուած, բայց այնքան նիհար, որ զանկին բոլոր ոսկորները կը դժագորուէին մարդակազմական պատկերի մը պէս:

Սակայն այդ թշուառութենէն, այդ աղտոտութենէն, այդ նիհարութենէն աւելի՝ դէմքին գոյնը կը գրաւէր իմ ամբողջ ուշադրու՛թիւնս: Անկարելի, աներևակայելի մօրթ մը, որուն ցանցերուն մէջ կաթիլ մը արիւն չէր մնացեր, մագաղաթի մը պէս նրբացեր, լեմոնի մաշկի մը պէս դեղներ էր. բայց այնպիսի դեղնութիւնով մը որ միայն քաղցկեղին մասնաշատուկ է:

Ահաւոր ախտին մահացու կնիքը . . . :

Ինչպէս որ առաջ ոճրագործներու ճակտին հրաշէկ երկաթով կը տպէին դատապարտութեան գիրը, այնպէս ալ հիմա այս ճակատագրական ախտը իր ընտրեալներուն վրայ կանխաւ կը դրոշմէ մահուան վճիռը: Բայց որքա՛ն աւելի դաւաճան կերպով . . . :

Իր զոհերը ո՛չ դեռահաս երիտասարդներն են, ո՛չ գողգոջուն ծերունիները, այլ անոնք՝ որ իրենց կեանքին զագաթնակէտն են հասած, անոնք որ իրենց ուժին կատարելութեան մէջն են, անոնք որ զաւակնե՛ր ունին իրենց թւե-
րուն վրայ . . . :

Իր ընտրեալները անմեղներն են, որ ո՛չ մէկ կերպով չեն արժանացած այս սարսափելի պատիժին :

Ճարճատուն կրակով չի կնքեր ան իր դրոշ-
մը : Իր դաւաճան համբոյրը հազի՛ւ զգալի է, ու փոքրի՛կ, աննշա՛ն, անցա՛ւ հետք մը կը թողու : Հասարա՛կ վէրք մը, որ տարիներու ընթացքին կը մեծնայ, կը խորունկնայ, կ'ար-
մատանայ, քարի մը պէս կը կարծրանայ, սար-
դի մը պէս արիւնը կը ծծէ, ու անխուսափելի-
օրէն կը մեռցնէ :

Ճակտին վրայ չի տպեր ան իր հետքը : Այլ
չտեսնուելիք տեղ մը կը զատէ . հասուկ կնոջ
մը ստինքին տակ կը պահուըտի, կամ մօր մը
արգանդին զոգը, ուրիշի մը կոկորդին խորը,
միւսի մը ստամոքսին անկիւնը, ու այս դժբախտ
մարդուն ալ աղիքին ճիշտ ծայրը, — այսինքն
այնպիսի տեղ մը որ ո՛չ ինք տեսնելու հնարա-
ւորութիւնը, ո՛չ ալ ուրիշներուն ցուցնելու
քաջութիւնն ունենար . . . :

Եթէ ժամանակին տեսնուէ՛ր՝ կարելիութիւն

կար դանակով փրցնելու դատապարտութեան այդ կարմիր կնիքը։ Բայց հիմա ո՛ւշ էր արդէն, և եթէ թագաւոր ալ ըլլար՝ ճար չի կար . . . :

Աղիքին ծայրը՝ ախտը մեծցեր, ուռճացեր, ուռեցեր էր, կարմիր, խոնա՛ւ ու զարշահո՛տ, այն թունաւոր սունկերուն պէս որ աղբաւէտ ու մութ տեղեր կը բուսնին . . . :

Բայց այս, միայն դուրսէն երեցող մասն էր։ Ներսիդիէն ա՛յնպիսի համեմատութիւններ ստացեր էր այդ արիւնարբու մակարոյժը՝ որ մեծ երակը ճգմեր ու ամբողջ մէկ սրունքը վերէն վար ուռեցուցեր, անշարժացուցեր էր։ Այնպէս որ, սարսափելի տանջանքներու մէջ՝ խեղճը գերմարդկային ճիգեր կ'ընէր քարեղէն անշարժութեան մը մէջ արձանանալու համար...:

Մանուկ հասակին ո՛վ չէ լացեր՝ կարգալով պատմութիւնը այն դժբա՛խտ մարդուն որ իր պալատին մէկ անկիւնը մարմար թիկնաթոռի մը վրայ անշա՛րժ նստած էր՝ կէս-մէջքէն վար քար կտրած . . . :

Որքա՛ն աւելի դժբախտ էր այս հիւանդին անշարժութիւնը . . . : Պալատ մը չէր անշուշտ իր տունը. բայց պալատէն աւելի բան մը, սիրոյ բո՛յն մը . . . : Որքա՛ն տարիներ ստրուկներու պէս աշխատեր էր ագարակներու մէջ՝ իր սեպհական օճախը ունենալու համար, ու հիմա չոր փայտ մը կը պակսէր օճախին . . . :

Որբուհիի մը հետ ամուսնացեր, երեք զաւակներ ունեցեր էր. խեղճերը թուշուշի ճագերու պէս կը բանային իրենց բերանը՝ ու հիմա չոր հաց մը կը պակսէր իրենց շուրթին... : Հապա եթէ այդ մայրական այծերն ալ չըլլային, ո՞վ պիտի սնուցանէր թէ՛ հայրը, թէ՛ զաւակներ-

Ազունիէի Ազգային Թոքախտաբուժարանը

րը... : Խեղճ այծեր. եթէ միա՛յն գիտնային թէ ինչ արիւնոտ ծրագիրներ կը հիւսուէին իրենց վաղուան համար... :

— Կը լսեմ որ, կ'ըսէր կինը, գիտնականները հրաշալի տարր մը գտեր են այս հիւան-

դուժեան դէմ . . . միայն թէ քիչ մը սուղ է եղեր . . . եթէ այժերը մսավաճառին ղրկեմ՝ թերեւս դրամը օգտէ . . . :

Հրաւալի տարր, ռաշիօմ, ռաշիօմ...: Ո՞ր յիմարը արտասանեց քու դիւթական անունդ այս թշուառներուն: Եթէ միայն գիտնային որ քու իւրաքանչիւր կրամդ քսանըհինգ հազար անգլիական ոսկի կ'արժէ, եթէ միայն գիտնային որ քու լուսաւոր ճառագայթներդ դեռ մեզի համար խաւար ու աղիտաբեր կը մնան, թերե՛ւս աւելի հանգիստ սրտով մեռնէին խեղճերը . . . :

Բայց հիւանդը արդէն նշմարեր էր դէմքիս վրայ նկարուած յուսահատութիւնը:

— Այն ատեն, բժիշկ, լա՛ւ է որ դանակն առնէք, վիզս կտրէք . . . : Ես ա՛լ ցաւին չեմ դիմանար. հրաշէկ սուրեր ամբողջ սրունքս կը ճեղքեն. աղիքներս գալար գալար կ'արիւնին. այս արիւնին վերջը չկա՛յ . . . : Զաւակներս վարն հա՛ց կուլան ու այժերու ստինքներուն կը փարին, ես անկողնին եմ գամուեր, իրենց կաթը կը գողնամ . . . : Թէ յոյս չկայ, դարման չկա՛յ, խնդրե՛մ, բժիշկ, շնորհ ըրէք, ազատեցէ՛ք զիս այս կեանքէն . . . : Հոգեւորք չան մը իսկ ճակատին՝ կապար զնդակը շնորհ մըն է . . . :

Կա՞յ աւելի դժնդակ կացութիւն մը քան

ա՛յն, ուր յուսահատ հիւանդ մը թեւերուդ կը փարի մահուա՛ն պաղատանքով, և որ ստիպուած ես ետ մղելու ու ձգելու, որ ամիսներ երկարածգէ իր հոգեվարքը:

Որո՞ւն կը պատկանի Յաւի Միսը, որո՞ւն կը պատկանի հիւանդին կեանքը, ընտանիքի՞ն թէ Օրէնքին, բժիշկի՞ն թէ Աստուծոյ . . . :

Առեղծուածայի՛ն ախտ, որուն ո՛չ դարմանը, ո՛չ պատճառը, ո՛չ մանրէն, ո՛չ ծագումը յայտնի է:

Բուժելու անկարող, ու մեռցնելու անընդունակ, վերջին զէնք մը կը մնար ձեռքիս մէջ՝ մօրձինը: Ա՛խ, եթէ միայն այս դեղն ըլլար ամբողջ բժշկութեան մէջ ես դարձեա՛լ պիտի սիրէի իմ արուեստս՝ հոգեվարքին վերջին ժամերը ոսկեղօծելու համար . . . :

Փոքրիկ ներարկո՛ւմ մը: Ան՝ ա՛լ իր թըշուառութիւնը պիտի մոռնայ, իր ցաւերուն պիտի խնդայ, պատերուն պատուտած թուղթերը պիտի չնշմարէ, ոսկեծեղուն պալատներու մէջ պիտի փոխադրուի, հուրիններուն գիրկը պիտի ապրի, ու մահուա՛ն իսկ մէջէն՝ անմահութեան Աստըծուն պէս պիտի ժպտի . . . :

Շտապով նեղ սանդուխներէն դա՛րձեալ վար իջայ: Բայց այս անգամ կիներ բռնեց թեւերէս:

— Ըսէ՛ք, բժիշկ, պիտի ապրի՞, պիտի

ապրի՞... : Աստուած, Աստուած, որք և այրի՝
ես որո՞ւ ախտի երթամ որքերուս հետ... հայր-
մայր չունիմ, աշխարհի վրայ մարդ չունիմ...
աշխարհը մեզ ողջ-ողջ թաղեց... անգո՞ւթ
մարդեր, անգո՞ւթ Աստուած... :

Երեսը գոգնոցին մէջ պահած՝ սկսաւ կա-
մացո՞ւկ հեկեկալ, որպէսզի ամուսինը վերէն
չլսէ : Բայց տղաքները՝ հազիւ ծունկիս չափ
բարձր՝ սպառնական աչերով զիս պաշարեցին
թէ ինչո՞ւ իրենց մայրը կը լացնեմ, կարծես
ե՛ս ըլլայի իրենց ցաւին պատճառը :

Ու որքա՞ն իրաւունք ունէին այդ մանուկ
ուղեղները : Գործուող չարիքի մը անկարող
ականատեսն ըլլալ՝ այդ չարիքը գործելու հա-
ւասար վատութիւն մը չէ՞... :

Շուարած ու ամօթահար՝ ես տնակէն դուրս
նետուեցայ, կառքին մէջ կծկտեցայ, հեռացայ,
փախայ այդ անէծքի հովիտէն՝ առանց ետիս
նայելու... :

Յո՞ւրտ, ցո՞ւրտ... :

Բանկալթի, 1914

Ծ Ե Ր Ե Ր Ը

Արուեստիս բերումով դատապարտուեր էի աստուածային նախախնամութեան մէջ միա՛յն չարիք տեսնելու, մարդկային հրաշալի մեքե- նան միա՛յն խորտակուած վիճակին մէջ քըն- նելու, հրաւիրուելու միա՛յն հոն, ուրկէ մարդիկ լալո՞ւ կը փախչէին . . . :

Այնպէս որ առաջին անգամ երբ այդ ծե- րերուն տունը կանչուեցայ՝ ուրախութիւնս չափ չունէր:

Վերջապէս գտեր էի այն որ շատոնց կը փնտռէի, — երջանիկ ընտանիք մը:

Դատեցէք: Այր մը ու կին մը, երկուքն ալ մոխրապատ մազերով. բայց ա՛յնքան ժրպ- տուն՝ որ անկարելի էր իրենց տարիքը գուշա- կել, ու ա՛յնքան առողջ՝ որ չէի կրնար ենթա- դրել թէ ինչո՞ւ կը հրաւիրէին զիս . . . :

Այրը հին ջութակահար մըն էր, կինը հին դաշնակահարուհի մը: Երկուքն ալ գլուխ գլխի տուեր, սրտերնին իրար կապեր, ու սկսեր էին մեղրալուսնի ճամբորդութիւն մը՝ որ ամբողջ երեսուն տարիներ տեւեր էր:

Իրենց զոյգ արուեստին շնորհիւ քաղքէ

քաղաք կը շրջէին, հանդէսէ հանդէս կը թըռչէին, ամէն տեղ փառք, ծափ ու ծաղիկ կը խլէին:

Սէրը զարմանալի քաղցրութիւններ կու տար իրենց նուագին. ու նոթերը՝ սիրտէ սիրտ արձագանգող հեքերու պէս՝ գերերկրային ներդաշնակութիւններ կը ստանային: Սիրոյ տարտամ, անշրջագիծ, աննիւթական խօսակցութիւն մըն էր իրենց նուագը: Զութակին ու դաշնակին միջև փոխանակուող զգացական հարց-պատասխանի մը . . . :

Ներկաները ո՛չ միայն հանդիսատես կ'ըլլային երկու արուեստագէտներու այս մտերիմ սրտակցութեան՝ այլև մասնակից կ'ըլլային անոր, պահ մը իրենք ալ արուեստագէտներ, սիրահարներ, սրտակիցներ կ'ըլլային: Անոնց երաժշտութիւնը՝ ամէն անկեղծ բաներու պէս՝ չես գիտեր ի՞նչ մը ունէր փոխանցական ու վարակիչ:

Այսպէս կը ճամբորդէին անոնք երկրէ երկիր, երկնային զոյգ զեփիւռներու պէս, զովութիւն մը, գգուա՛նք մը, դաշնութիւն մը տանելով ամենուրեք իրենց ծոցին մէջ:

Բայց այս անգամ կը թուէր թէ վերջնականապէս հաստատուած էին մեր քաղաքին մէջ, իրենց ծերութեան օրերը հանգիստ անցնելու համար: Ու ի՞նչ խնամքով զարդարեր էին

իրենց տունը, թռչունները ա'յնքան խնամքով
չեն զարդարեր իրենց բոյնը: Քանի երկիրներէ
քանի՛ յիշատակներ: Պարսիկ գորգեր, չինու
գոյքեր, հնդկ գիրքեր, ու գափնինե՛ր, ու
գափնինե՛ր, ու գափնինե՛ր . . . :

Ու յետոյ գորշ թռչուն մը կար որ Սիպե-
րիոյ մէջ լիճի մը եզրը գտեր էին՝ թաթերը
սառույցի մէջ բռնուած: Այդ թռչունը ազատեր,
տաքցուցեր, բանտարկեր, վզին ալ ոսկի օղակ
մը անցուցեր էին՝ ազատագրութեանը թուա-
կանով . . . :

Կակաջի գոյն այլանդակ ու հսկայ թիթեռ-
նիկ մըն ալ կար, կարմիր ու խռովիչ թևերով:

— Այս խեղճ կենդանին, կ'ըսէր պառաւը,
Սրիկիլիոյ աւերակները այցելած ատենս ինծի
փարեցաւ ա'յնպիսի գուրգուրանքով, այնպիսի՛
ջերմութեամբ, այնպիսի՛ բարեկամութեամբ,
որ նախախնամութեան մատը տեսայ իր մէջ ու
չկրցայ բաժնուիլ իրմէ . . . :

Կային նաև սպանիական երկու գորշ ու
խիստ փոքր սոխակներ՝ որոնք ծաղկազարդ
ճիւղի մը վրայ զիրար կը կոցէին:

Ու դեռ ինչե՛ր...: Վերջապէս կատարեալ
դրախտ մը, ուրկէ միա'յն օձը կը պակսէր...:
Երջանի՞կ. անշուշտ:

Ահաւասիկ երկու արուեստագէտներ, եր-
կու սիրահարներ, որոնք մարդկային բոլոր

պայմանագրական օրէնքներէն դուրս կ'ապրէին։ Իրենց ազատութիւնը մէկ օրէնք մը կը ճանչնար՝ իրենց քմայքը։ Հո՛ն ուր կ'ուզէին նեղել զիրենք՝ ուրիշ երկիր մը կը չուէին։ Երկնքի թռչուններուն պէս անկախ էին անոնք. ու իրենց թեթեւ թեւերուն վրայ ո՛չ մէկ զաւկի ծանրութիւն...։ Իրենց ամբողջ կեանքը ճամբորդեր էին՝ կարծես երազի մէջէն. գերեզմանին դուռը հասեր էին առա՛նց յոգնութիւն մը զգալու. ու համարձակ կրնային ըսել թէ աշխարհը չտեսած պիտի չմեկնէին. ու մահը անգեղական նոր ճամբորդութեան մը պէս պիտի ըլլար իրենց համար . . . :

Անկէց ի վեր յաճախ առիթներ ունեցայ անոնց այցելելու. բայց այս առաջին տպաւորութիւնս նոյնը չմնաց։

Նախ այդ տան մենութիւնը աչքիս զարկաւ։ Կրնամ ըսել որ ինձմէ զատ մարդու ոտք չէր կոխեր այդ նուիրական սեմէն ներս։ Իրենց յաւերժական ճամբորդութիւններուն պատճառով ամէն տեղ հիացողներ ունէին, բայց ո՛չ մէկ բարեկամ . . . :

Յետոյ այդ տան լռութիւնը զիս անհանգըստացուց։ Ես որ անվերջ դաշնութիւններ ու խօլական նուագներ կ'երազէի, զարմանքով տեսայ որ այդ երաժշտագէտներուն տունը բանտի մը պէս լուռ էր . . . :

Սրահին պատուհանները՝ Լեմանի զմայլելի լիճին վրայ բացուած՝ թանձր ու գորշ վարագոյրներով փակուած էին, միշտ նո՛յն ծալքերով։ Անկիւնի շքեղ դաշնակը՝ վեհափառ երևոյթով՝ սե դադաղի մը պէս ի սպա՛ռ գոցուած ու կղպուած էր։ Իր երկար մոմերը՝ որ երբե՛ք չէին հալեր՝ մահազին հանդիսականութիւն մը կուտային սենեակին։ Ու դեղնած դափնիները, ու թօշնած փունջերը, ու փոշոտ ժապաւէնները, չես գիտեր ի՞նչ մը ունէին գերեզմանային...։ Կեդրոնի սեղանին վրայ խաչոր ու հին Աստուածաշունչ մը՝ որուն վրայ արծաթի խաչելութիւն մը կը պառկէր՝ այս բոլորին վրայ կը հսկէր ու կը կշռէր մահուան ծանրութեամբ . . . :

Երջանի՞կ. թերե՞ւս։

Տիկինը միշտ նո՛յն ժպիտով կը պատմէր ինծի իր երաժշտական հին յուշքերէն, բայց յայտնապէս կը զգայի այժմ, որ այդ բոլոր փառքերուն վրայ քառորդ դարու փոշի մը կը հանդէք արդէն . . . :

Այրը իր անասնիկներուն վրայ միշտ կենդանի հէքեաթ մը ունէր պատմելու։ Սակայն հէքեաթնե՛րը միայն մնացեր էին կենդանի, իսկ կենդանիները մեռեր . . . :

— Կը տեսնէ՞ք այս մողէզը, կ'ըսէր։ Վէսուլի հրաբուխին վրայ ելած ատենս, երբ լա-

վայէ քարի մը վրայ քրտնաթաթախ նստայ, այս
խեղճ սողունը ա՛յնքան ծարաւեր էր ջերմու-
թենէն՝ որ դողալով եկաւ ձեռքերս լզելու . . . :

Այդ նախկին մողէզը՝ արեւի ճառագայթի
մը պէս պսպղուն՝ այժմ փոշոտ ապակեզունտի
մը տակ կը պառկէր անշա՛րժ :

Ու այն բոլոր շնչաւոր կենդանիներու աշ-
խարհը, որ ա՛յնքան զուարճացուցած էր զիս
առաջին այցելութեանս, հիմա խորունկ ու վըր-
դովիչ տխրութեան մը կը մատնէր սիրտս :

Ոստի մը վրայ իրար կտցող սոխակներուն
մորթը յարդով լեցուած էր, ու աչքերը ա-
պակի էին : Կարմիր ու մեծ թիթեռնիկին փո-
րտիքը զնդասեղով մը դուրս թափուած էր :
Ոսկի օղակով Սիպերիական թռչունը վանդակի
մը մէջ քարացեր ու լռեր էր . . . :

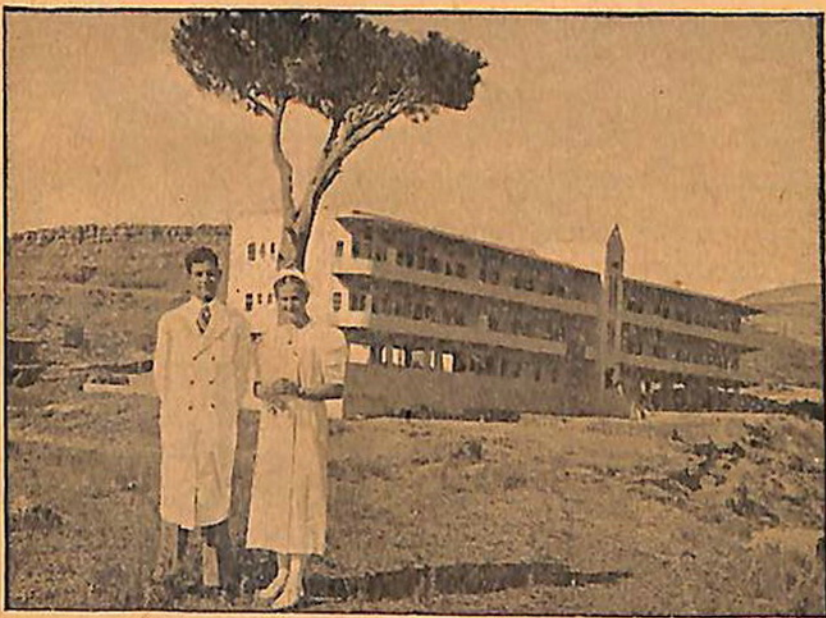
Այդ մղձուկ օղը, ճանճի խօլական բզզիւն
մը իսկ չէր թրթռացներ : Ու այդ խոշոր տան
մէջ արտասանուած մէն մի բառ՝ տապանի մը
մէջ փսփսուքով ըսուած խօսքի մը պէս՝ ահա-
ւոր, անկարելի, դաւադիր համեմատութիւններ
կը ստանար . . . :

Երջանի՞կ. երբե՛ք :

Ինչո՞ւ . . . :

— Ներեցէք ինծի, Տիկի՛ն, ըսի օր մը :
Ձեզ ճանչնալէս ի վեր անգուծ հարցում մը կը
չարչարէ զիս : Կը սիրէք, ու ձեր սէրը սուգի

մը պէս լուռ է, ձեր ժպիտը տառապանքի պէս
դառն, ձեր ազատութիւնը շղթայի մը պէս
ծանր . . . : Եւ սակայն ինծի կը թուի թէ ձեր
ամուսինը արժանի չէր այս պատիժին: Օ՛ր մը
իւր սիրտը չդաւեց ձեզի դէմ: Ըրաւ ամէն ինչ
որ մարդկայնօրէն կարելի էր ընել: Ձեր շուրջ

Ազունիէի Ազգային Թոփախաբուժարանը

այնպիսի՝ դրախտ մը կերտեց որ ի զո՛ւր կը
փնտռեմ թէ ի՛նչ կը պահսի ձեզի հաճելի ըլ-
լալու համար:

Տիկինը տէգունեցաւ, դողաց:

— Դրախտը դրախտ ընողը, ըսաւ, ո՛չ թէ

անբան կենդանիներն են, ո՛չ թէ անմիտ առատութիւնն է, ոչ թէ եսասէր Ագամն ու Եւան են, այլ խանձարուրներու մէջ քնացող Աբէլը . . . : Ամբողջ կեանքովս զաւակ մը ցանկացի, հոգ չէ թէ Կայէն մը ըլլար ան . . . : Այնպէ՛ս պիտի գգուէի, այնպէ՛ս պիտի համբուրէի, այնպիսի՛ սիրով պիտի լեցնէի իր սիրտը՝ ուր դառնութեան ու չարիքին համար ա՛լ տեղ չմնար . . . : Ստինքներս իր շրթներուն կարօտող թոռմեցան . իր վարդ մարմինն սպասելէն կոյս արզանդս շիրիմի պէս փակուեցաւ . . . : Ամբողջ սիրտս, ամբողջ յոյսս, ամբողջ սէրս միայն անորն է՝ որ չեկաւ . . . : Ամուսինս չուզեց որ դայ . . . : Առատութեան մէջ կը լողամ ու ծարաւէ՛ս կը մեռնիմ, լուղորդին պէս, որ ծովուն մէջ կաթի՛լ մը անուշ ջուր չունի՝ իր շրթներո՛ւն տանելու . . . : Ես իրմէն սէ՛ր խընդրեցի, ան կեղտ թքաւ արգանդիս մէջ կանացի, ահա ինչո՞ւ առջի օրէն ես լացի . . . :

Ու աչքերը ձեռքերուն մէջ պահելէն՝ զնաց իր խուցը փակուելու։ Խեղճ, խեղճ կին. ես որ զինքը այնքա՛ն երջանիկ կ'երեւակայէի . . . :

Մեռելի տան մը պէս ամէն բան անշարժացաւ, քարացաւ շուրջս։ Լուութիւնը տիրեց։

Քիչ յետոյ բանալի մը ճռաց դուրսէն. դուռը բացուեցաւ։ Ծերունին իր պտոյտէն կը վերադառնար, Երբ իմացաւ տխրութեանս պատ-

ճառը, խորունկ բացազանչութիւն մը թռցուց իր թորչոմած շրթներէն.

— Այս օրուան կիները . . . : Ամո՛ւլ են ու զաւակ կ'ուզեն . . . : Այս յուսահատ կոիւներով գերեզմանին դուռն հասանք, ու գեռ զաւակ մը չունինք . . . :

— Բայց . . .

— Բայց չկայ . . .

— Հապա եթէ յանցաւորը տիկինը չըլլա՛ր . . . :

— Ի՞նչ կ'ըսէք, բժիշկ: Ուրեմն գեռ չէք ճանչնար զիս: Խիղճս պարզ է՝ բաժակ մը ջինջ ջուրի նման. սիրտս օր մը չդաւեց ամուսնական սիրոյ դէմ. մինչև այս տարիքս բոլոր կարողութիւններս անաղարտ պահած եմ. սուրբի կեանք մը . . . : Ու այս բոլորը՝ շնորհիւ երիտասարդական հիւանդութեան մը որ զիս իսպառ զգուեցուց ապօրինի սէրերէն: Սովորական բան մըն էր, սեռային հարբուխ մը, որուն ջեմաւմիզութիւնն կ'ըսէք կարծեմ: Չեմ կարծեր որ զիս դատապարտէք ասոր համար: Ես քանինե՛ր կը ճանչնամ որ քանի անգամ կը բռնուին այս հարբուխէն, ու հոգերնին իսկ չեն ըներ: Ճիշտ է որ ես գեռ անփորձ ու անմեղ ըլլալուս՝ հիւանդութիւնը զիս զգետնեց, խորունկցաւ, ծննդական գործարաններուս մէջ իջաւ, ուռեցուց, ցաւեցուց(*), սարսափելի՛, սարսափելի՛,

(*) Օրքիթ. ամոռնացալ:

բայց վերջապէս քանի մը ամիսէն բոլորովին անյայտացաւ։ Այդ օրէն ի վեր քառասուն տարիներ անցան ու հետքն անգամ չեմ զգար...։

Բայց ինչպէս որ յաճախ անխնամ հարբուխ մը անաղմուկ կերպով թռքին մէջ կ'իյնայ ու կը փտեցնէ զայն՝ առանց քիթին վրաս հասցնելու, այնպէս ալ այդ սեռային հարբուխը խորունկներ ու այս խեղճ մարդուն սերնդագործութեան աղբիւրները մեռցուցեր էր՝ առանց իր առնական կարողութեան վրաս մը հասցնելու։ Ահա թէ ինչ բան կ'անգիտանար այրը։

Անկարելի էր երեւակայել թէ երիտասարդութեան մէջ գործուած փոքրիկ սխալ մը՝ կեանքի ընթացքին ինչպիսի՞ ահաւոր, անհամեմատ, անչափելի նշանակութիւններ կը ստանայ յաճախ։

Յիսուն տարիներ առաջ գործուած սովորական մեղք մը այնպիսի անդունդ մը փորեր էր այս մարդուն ճակատագրին մէջ, որ զմայլելի արուեստ մը, դափնիններու լեռ մը, հիանալի կիւն մը պիտի չկրնային զայն լեցնել...։

Այլեւ ո՛չ մէկ սէր, ո՛չ մէկ կամք, ո՛չ մէկ կիւն, ո՛չ մէկ տեղ պիտի չկրնային հայրութիւն տալ առնութիւնով լեցուն այս մարդուն։

Բնութիւնը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր ճգներ էր, բոլոր կենդանական բջիջներու մէջէն լաւագոյնները ընտրեր, անչափելի աշ-

խատուծիւն սպառեր, բարեշրջումի անհաշուելի օղակներէ անցուցեր, ծննդագործող անհամար սերունդներու արգանդէն առաջ բերեր էր զինքը, այդ աստուածային մարդը: Ու ինք, մէկ պատանեկան սխալով, մշտնջենական մահուան դատապարտեր էր ինքզինքն ալ, իր կինն ալ...

Այլեւս ո՛չ մէկ յոյս:

Այդ ծեր մարդը՝ որ կոշկռած ծառի մը պէս հարիւր տարի ապրելու ուժը ունէր՝ այդ հարիւր տարիներն ալ ամլացուցած էր կանխաւ...: Ա՛լ իր արմատը թող ուզածին չափ ուռճանար, թող կրցածին չափ խորը մխրճուէր, թող ստորերկրեայ ահագին աշխատուծիւններ կատարէր, թող լաւագոյն հիւթերը ծծէր, անօգո՛ւտ. այդ ծառը պտուղ պիտի չտար...:

Անիծուած քզեցիկն էր ան:

Ու այդ խեղճ կինը՝ որ չափազանց պարկեշտ էր ուրիշ տեղ երկարելու համար իր շըրթները՝ այդ նզովուած ծառին տակ դատապարտըւած էր ծարաւահիւճ մեռնելու...:

Իրենց անպտուղ սէրը՝ տարիներու ընթացքին՝ ատելութեան մը չափ դառնացեր էր: Ու փոխադարձ բարեկամութեան կեղեին տակ՝ որ քառորդ դարու կենակցութիւն մը հազիւ կըրնար կանգուն պահել՝ ամէնէն ահաւոր տռամը կը խաղցուէր, — լռութեան տռամը: Առանց թոյնի, առանց դաշոյնի, առանց հանդիսա-

կանի տռամ մը՝ որ ո՛չ թէ գիշեր մը, այլ տասը հազար գիշերներէ ի վեր կը տւէր, մի՛շտ նոյնը ու մի՛շտ լուռ։

Տռամը՝ երկու իրար կապուած մահուան դատապարտուածներու, որոնք փոխադարձօրէն կը կարծեն թէ միւսինն էր յանցանքը ու կը լռեն . . . :

Տռամը այն սգաւոր լուսթեան՝ ուր զաւակներ, ու հարսեր, ու թոռներ, ու թոռնիկներ դեռ չծնած՝ մեռած էին . . . :

Նզովուած թղենիին վրայ ո՛չ մէկ թռչնի ձագուկ, ո՛չ մէկ ճլվլուն։

Վերը, ծաղկազարդ ճիւղի մը վրայ, երկու մեռած սոխակներ անվերջօրէն կը համբուրուէին։

Դուրսը, քովի խուցէն կը լսուէր կնոջ լալը, խղդուկ-խղդուկ։

Գլուխս կախ՝ ես կը խորհէի՛, կը խորհէի՛...։

— Ի՞նչ կը մտմտաք, բժի՛շկ, գոչեց ծերունին։ Իր ամլութեան դարման չկայ, լալը զո՛ւր է, գերեզմանի դուռն ենք հասեր, գոնէ ձեռք ձեռքի ներս մտնենք . . . :

Լօգան, 1914

ՄԵՌՑՆԵԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

— Պղտիկուց ծորակ խաղացած էք, Տօքթէ՛օր: Վազունն աղբիւրի մը բերանը մատով խցել փորձած էք: Զուլալ ջուրերու ցայտքը աչերնուդ մէջ զգացած էք . . . : Երեակայեցէ՛ք որ դեռ անցեալ տարի ծորակ կը խաղայինք արիւնի հետ . . . :

Այսպէս խօսողը յիսուննոց մարդ մըն էր, աղ-պղպեղ գլուխով, բարի ու խոշոր աչերով, ու տոբո՛յն, ու տոբո՛յն . . . : Պուլկարիոյ չեմ գիտեր ո՛ր անկիւնէն կուգար ինծի՝ դանդաղ հիւանդութեան մը համար որ բոլորովին ջլատեր, յուսահատեցուցեր, սարսափեցուցեր էր այդ հին յեղափոխականը:

— Հիմա աչերս սե կը տեսնեն, կ'ըսէր. ծունկերս կը կտրուին, մտքիս գէշ խորհուրդներ կուգան: Հաւատացէ՛ք ինձ որ ձեզի գալու համար ճամբորդած ատենս, կը զգուշանայի շողենաւի եզրը երթալէ, որպէսզի ծովը չնետուիմ յանկարծ . . . :

Ու իրաւ ալ ա՛յնքան յուսահատութիւն կար անոր աչերուն մէջ, որ քիչ մը բոց տալու համար իր կանաչորակ այտերուն՝ Պալքանեան պա-

տերազմի յիշողութիւնները կը հարցնէի իրեն:

— Հա՛, ըսաւ, ձեզի արիւնի շատրուան մը պիտի պատմէի. բժիշկ էք, կը հետաքրքրուիք: Սա անիծած արիւնը որ երակներուս մէջ կը շրջագայի, գիտէ՞ք ո՛րքան ուժ ունի. չէ՛, վստահ եմ որ չէք գիտեր: Ասիկա գիրքերով չէ՛, փորձառութիւնո՛վ կը սորվուի: Օր մը ձերբակալեր էինք թշնամի երիտասարդ մը որ մեր ընկերներէն երեքը մեռցուցեր էր: Թուխ, հպարտ, գեղեցիկ տղայ մըն էր: Գլուխդ ծռե՛րսի. նժոյգի մը վիզին պէս ճիտը կըորցուց: Սուրս այնպէ՛ս մը տեղին իջեցուցի որ, Մայրի՛կ պողալով՝ գլուխը կախուեցաւ: Ու արիւնը սկսաւ վիզէն վեր ցառքել շիփ-շիտակ, բարձր, բայց շատ բարձր, մարդահասակ ծառի մը պէս բարձր: Զղջալով՝ ձեռքս խփոյն վէրքին վրայ թխմեցի. սակայն արիւնն այնքա՛ն ուժով էր, այնքա՛ն ուժով, որ մեռելին իւրաքանչիւր թօթվրտութիւն՝ մազերս վեր-վեր կը հրէր: Հապճեպով մէկ ձեռքիս վրայէն՝ միւսս ափս ալ դրի գալարուող վիզին վրայ. այն ատեն արիւնը մատներուս մէջտեղուանքէն սկսաւ սրսփիլ շատրուանի մը ջուրերուն պէս, ռունգերուս, ականջներուս ու բերնիս մէջ, թարթիչներուս ու պիսներուս թելերուն վրայ, աչուրներուս փոսերուն մէջ, կաթած տեղը թանձրանալով, շրթունքներս փակցնելով, երես-

ներս տաքցնելով . . . : Բայց, ի՞նչ, կը տոգու-
նի՞ք, Տօքթէ՛օր . . . :

— Օ՛հ, դադրեցուցէ՛ք, դադրեցուցէ՛ք .
զգուելի է, զգուելի՛ . . . :

— Զգուելի՞ք ըսիք . . . : Պատերազմը պա-
տերազմ է, Տօքթէ՛օր . . . : Զգուելին ա՛յն է
երբ մարդ ինձ պէս հիւանդութենէ կը մեռնի,
երբ վախելով ու վատելով, դեղագործի սըր-
ւակներուն փարելով, կամաց-կամաց, կաթիլ-
կաթիլ կը մեռնի . . . : Ու յետոյ, ես ձեզի բան
մը ըսեմ, Տօքթէ՛օր, ամէն բան պարագային
համեմատ պէտք է դատուի, նոյնիսկ ոճիրը :
Ես այնպիսի պարագաներու մէջ գտնուեցայ
ուր չսպաննելը աւելի մե՛ծ ոճիր էր քան սպան-
նելը . . . : Ես ձեզի այնպիսի ոճիր մը պատմեմ
որուն քով իմ ըրածս պարզ խաղալիք մըն է
տղու . . . : Կ'ուզէ՞ք . . .

— Կ'ուզեմ, ըսի անհամբեր :

— Նկարագրած շատրուանէս քանի մը շա-
բաթ վերջ էր : Նահանջի հրամանը եկած էր
հիմա . բանակը քաշուեր հեռացեր էր ճերմակ
հորիզոնին ետին, ձիւնապատ ահագին տարա-
ծութիւններուն մէջ քանի մը խումբ վերջա-
պահներ ձգելով թշնամիին արշաւին դէմ : Այդ
ցրուած, կորած խմբակներէն մէկն ալ մենք
էինք : Բայց ինչ որ ամէնէն աւելի կը վտան-
գէր մեր դիրքը՝ վիրաւոր ընկեր մըն էր : Ո՛չ

կարելի էր քալեցնել զինքը, ո՛չ ալ թշնամիին ու ձիւնին լքել: Մեծ բան մը չէր իր վերքը, բայց մէջը հող ու աղբ գացած ըլլալով՝ վիրաւորը սարսափելի պրկումներ կ'ունենար: Նախ երեսին մկանները կծկտեցան. յետոյ ճակտին կնճիռները ծալք-ծալք գամուած մնացին: Աչերն այնպէս անշարժ էին ու այնպէս ալ ահաւոր՝ որ հոգեվարք մը իր ճգնաժամին մէջ քար կտրեր էր կարծես: Ու այդ փոթ-փոթ ճակտին տակ, ու այդ պիշ-պիշ աչերուն տակ, բերանն այնպէս վար քաշուեր էր երկու ծայրերէն՝ որ դիւային քրքիջի մը դիմակն ըլլար կարծես ան: Գլուխն ետե նետուած էր, վիզն ուժգնօրէն պրկուած, աղեղի պէս կորնթարդ, մարմինն համակ քարացած, գարշապարն ու գանկը լոկ կը դպչէին գետնին...: Հիւանդապահ կառքերը քաշուեր էին՝ ամէնքն ալ, վիրաբոյժ մը թողլով մեզի: Աստուծոյ պէս իր ձեռքերուն կը փարէինք, իր աչերուն կը յառէինք, ճա՛ր մը, ճարա՛կ մը կ'աղերսէինք: — «Թեքանօ՛ւ...» կը վճռէր ան: Ու այս բառը ախտանիշ մը և մահանիշ մըն էր նոյն ատեն: Եւ ամէն անգամ որ գետնաքարչ վիրաւորը իր գարշապարներուն վրայ կը պրկուէր, կ'աղեղանար ու կը դողդղար՝ ծայրը գետին մխուած սուսերի մը պէս, — «Յբխորօրօն...» կը գոչէր վիրաբոյժը, ազատում չկայ...:

— Եթէ ազատում չկայ՝ մի՛ ձգէք որ այս խեղճը հոգեվարք շան պէս չարչրկուի. սրսկում մը, դեղ մը Երէք, վիզը կտրեցէք, բայց ազատեցէ՛ք զինքը, և ազատեցէ՛ք մեզ ալ... :

— Եթէ դուք ազատուիլ կ'ուզէք, կ'ըսէր, ո՞վ կ'արգիլէ զձեզ մեկնելէ. ես իր քով պիտի մնամ մինչև իր վերջին շունչը. բայց ես չունիմ մեռցնելու իրաւունքը, ես կեանքին պատճառով եմ... :

Արդ, ես հիմա ձեզի հարց կուտամ, Տօքթէ՛օր: Եթէ դո՛ւք ըլլալիք այդ վիրաբոյժին տեղը, դո՞ւք ալ իրեն պէս պիտի ընէիք: Ըսէ՛ք ինծի: Ես վստահ եմ որ ձեր բոլորին գրպանին մէջ հեղուկ մը կայ որ... :

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, ընդմիջեցի, բայց եթէ նոյն իսկ հիւանդն ուզէ, մենք չունինք զայն մեռցնելու իրաւունքը: Որի՞ կը պատկանի կեանքը. ո՛չ հիւանդին, ո՛չ բժիշկին, կեանքն Աստուծոյ կը պատկանի... :

— Աստուծո՞յ... Աստուծո՞յ... ըսաւ ռազմիկ խօսակիցս փրփրելով: Մէկ կողմէ ահագին ծախսեր, շէնքեր ու դարմաններ կ'ըլլըլին անդամալոյծներու, ցաւազարներու, հոգւով մարմնով փտածներու, անբուժելի զառամածներու կեանքն ամէ՛ն զինով պահպանելու համար... մինչդեռ անդին, կռուի դաշտին վրայ, է՛ն խոստմնալի ու է՛ն առողջ երիտա-

սարգէները հազարներով, տասը հազարներով գետին կը փռուին, յետոյքէն զարնուած նապաստակներու պէս գլտոր դառնալով... ասոնց կեանքն ալ Աստուծոյ չի՞ պատկանիր, Տօքթէ՛օր . . .

— Կ'աղաչեմ, ընդմիջեցի, բայց ձեր վիրաւոր ընկերն ի՞նչ եղաւ :

— Մեր վիրաւոր ընկե՞րը : Ազբակոյտի մը վրայ պառկեցուցեր էինք զայն, որպէսզի տաք ըլլար : Կը զգուշանայինք կրակ վառելէ, վախնալով որ մի՛ գուցէ ձիւնապատ դաշտերու մէջէն բարձրացող մեր մուխը թշնամիին մատնէր զմեզ : Իւրաքանչիւրնիս՝ հրացանի սառած երկաթին փարած՝ փոքրիկ լուսամուտներու ետին պահակ կը կենայինք, ձերմակ հորիզոնները քննելով վախ ի վախ : Ո՛չ իսկ շշուկ մը, ո՛չ իսկ լոյս մը կար ներսը : Կիսաստուերին մէջ՝ մատներնուս ծայրին վրայ կոխելով կը քալէինք մեռելի տան մը պէս . որովհետեւ մահը մեր մէջ էր, հոն էր, սպառնական : Ու մեռելը հոն էր, կենդանի մեռելը դիտապաստ, դիակնացած, կարծրացած, բայց այնքա՛ն տառապալից ու դեռ այնքա՛ն զգայուն, որ լոյսի ճառագայթ մը զայն կը մտրակէր կարծես, ու ճայնի շշուկ մը կը դողդղացնէր իր քարացած մարմինը՝ երկրաշարժէ մը ցնցուող տապանաքարի մը պէս . . . : Վիրաբոյժը պաղարիւն՝ իր

ջերմութեան աստիճանը կը չափէր. — «39 . . . 40 . . . 41 . . . 42 . . . սարսափելի՛, սարսափելի՛ . . .»։ Դանակի մը ծայրովն իսկ կարելի էր բանալ իր կծկուած ակոսները, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը հաց տալու իրեն։ Եթէ հիւանդութիւնն իսկ չըլլար, անօթութենէն պիտի մեռնէր այս խեղճը։ Բայց վիրաբոյժն օրինապահ ու անալալ՝

— Ես մեռցնելու իրաւունք չունիմ, ես մեռցնելու իրաւունք չունիմ . . . կը կրկնէր։

Այս սարսափի օրերը՝ վեց օր, վեց դար տեւեցին։ Առաւօտ մը երբոր ելանք, աչերը բաց՝ ան կը հսկէր։ Պրկուած մարմինն ահեղ ճիգէն՝ գարշապարները հողը փորած ու դանկն աղբին խրուած էր։ Զեռքերը, ոտքերը շիփ-շիտակ, կզակները կղպուած, ճակատը ծալք-ծալք՝ կծկտած, քրքիջի ձև մը չըթնեցուն, աչքերը պիշ-պիշ դուրս ինկած, ան պառկեր էր ահաւոր։ Կարելի էր նայիլ իրեն։ — «Բայց նայեցէ՛ք, մարմինը չգողար այսօր . . .», ըսաւ մէկը շշնջալով։

Ու իրաւ ալ մարմինը չէր գողար։ Սակայն ա՛յնքան սարսափ ու տառապանք կար իր բաց աչերուն մէջ, որ ո՛չ ոք համարձակեցաւ մատին ծայրովը դպիլ իրեն, վախնալով որ մի՛ գուցէ նոր սարսուռ մը ծնցնէր։

— Մեռե՛ր է . . . վճռեց բժիշկը, իր գըլ-

խարկը հանելով: Ու բոլորս ալ հրացաննիս ի-
ջեցուցինք իր առջև:

Այսպէս վերջացաւ այս անվերջանալի,
այս ահաւոր, այս անդրմարդկային մահը. ի՞նչ
կ'ըսեմ, այս ոճիրը, ոճիրներուն գլուխ-գոր-
ծոցը . . . :

Բերա, 1914

ՏԷԼԻՐԻՈՒՄ ԹՐԷՄԷՆՍ

Ծեծուած չան մը պէս կը դողդղար:

Երկու կողմէն, երկու հոռժկու պահակներ,
զայն առաջ կը մղէին: Ու ան, սարսափահար
ու աղաչաւոր աչերն ինծի ուղղած, ոտքերուն
բոլոր ուժովը կ'ընդդիմանար, սպանդանոց տար-
ուող անասունի մը պէս:

— Մի', մի' վախնար, ըսի քաղցրօրէն,
այստեղ հիւանդանոց մըն է, և ես այս տեղին
բժիշկն եմ:

— Պիտի մեռցնեն զիս, տօքթէ'օր, պիտի
մեռցնեն զիս . . .

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ:

— Չեմ գիտեր, չեմ գիտե՛ր, ես ոչ մէ-
կուն չարութիւն ըրած մարդ չեմ: Ահա տասը
օրէ ի վեր զիս կը տանջեն: Բայց հաւատացէ՛ք
ինծի, տօքթէ'օր, կ'աղաչեմ, հաւատացէ՛ք
ինծի, ես պարկեշտ մարդ եմ, ես չէի մեռցնողը,
ան ինքնիրենը մեռաւ:

— Ան ո՞վ է:

— Մայրի՛կս, ալեւոր մայրիկս, ան ինքն-
իրեն մեռաւ . . . : Միւսներն ալ ես չմեռցուցի,
տօքթէ'օր, միւսներն ալ:

— Բայց միւսները որոնք են :

— Զաւակներ՝ րո, զաւակներ՝ րո . . . :

Ու ձայնը աւելի պզտիկացուց :

Ակռանները աւելի սեղմուեցան, կճրտացին, սոսկալի՛ր, սոսկալի՛ր :

Վիզը ծռած էր, զլուխը թեքած, դէմքին մէկ կողմը ճմռթկած, կծկտած, կզակաները ուժգնօրէն կղպուած :

— Ասկէ երեք օր առաջ էր, տօքթէ՛օր, չարաթ զիշեր մը անկողնիս մէջ աչքերս չը կրցայ գոցել : Պատուհանիս առաջքը մինչև լոյս փսփսացին : Նախ երկու հոգի էին, յետոյ այդ երկուքը երեք եղան, չորս եղան, տասը եղան . . . : Աչքովս տեսած բաները կը պատմեմ, տօքթէ՛օր . . . :

— Ու կը լսէի՞ր ալ :

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ : Նախ փսփսուքներ միայն կ'իմանայի, խժլտութեան, սոււոցներ : Բայց վերջը յստակ յստակ լսեցի ամէն բան : «Իբ մայրիկը խեղդեալ է», կ'ըսէր իրենցմէ մէկը : — «Հարկա՛ւ, հարկա՛ւ», կ'ըսէին միւսները : «Իբ զաւակներն ալ ինք մեռցուցեալ է : Սանդուխ մը բերեմ, պատուհանէն ներս մտնելու է... չուան մը, դանակ մը, զգուշութի՛ւն, զգուշութի՛ւն...» : Սարսափահար դուռս բացի, դաշտերուն մէջ վազեցի, վազեցի, վազեցի, ու անձրևին տակ տեղ մը գետին ինկայ, քնացայ :

Միւս առտու երբ ելայ՝ կղակս կղպուած էր...

Ձայնը ճիգով դուրս կուգար ակռաներուն ճեղքէն։ Խօսքերը կը քակուէին, կը տարտըղնէին դուրս ելլելու համար։

Դէմքին վրայ կապոյտ ու սև ուռեցքներ կը ցցուէին՝ անհամար հարուածներու սարսափելի դրոշմները։

Ամբողջ գլուխը փաթթուած էր ճերմակ լաթերու մէջ, որոնց տակէն արիւնը թանձր կաթիլներով կը բղխէր, կը տարածուէր, ճակատէն վար կարմիր ճամբաներ կը գծէր։

Ի՞նչ կնճռոտ հանգոյց մըն էր աս։

Ո՛չ, իր պատմածները ճիշտ չէին կրնար ըլլալ, և սակայն սուտ ալ չէին անոնք, քանի որ այնքա՛ն տառապանք ու սարսափ կար իր խաւար աչքերուն խորը։

Ու այնքան սարսափ ու տառապանք կար իր խաւար աչքերուն խորը, որ ան չէր նկարագրեր, այլ կ'ապրէր իր տառապանքը։

Ան կ'ապրէր սարսափելի մղձաւանջի մը մէջ, — բաց աչքով մղձաւանջ մը, որ շաբաթէ մը ի վեր սկսած ու դեռ չէր աւարտած։

— Շաբաթէ մը ի վեր ականջիս մէջ կը հայհոյեն, կը պոռան, կուլան։ Աչքերս կը վախնամ գոցելու, թարթիչներս հազիւ փակած՝ կարմիր բոցեր ու արեւներ իրարու կը զարնուին։ Պատիս բոլոր խուցերէն փոքրիկ բաներ կը վազ-

վզեն, կը քրքջան, կը դաւադրեն: Սենեակիս մէջ սե, զազրելի միջատներ կան, անկողնիս մէջ կ'եռուզեռին, սրունքներէս վեր կը սողան և ուսերէս վար կը սահին...: Անցած գիշեր, գիշեր մը ամբողջ, կոկորդէս վար դիակի մազեր, երկար մազեր կը լեցնէին . . . :

Կը խօսէր նողկալով, սարսափելով, խաբխափելով: Իր կղպուած կղակին ետեէն կը զգայի որ լեզուին ծայրը կը դողդղար:

— Զեռքերդ բաց, ըսի:

Հազիւ թէ բացած՝ տեսայ որ մատներն ալ աննշմարելիօրէն դողդղալ սկսան:

Լեզուին ու մատներուն այս թեթեւ դողը հին գինեմոլութեան մը կասկածն արթնցուց մէջս:

— Ձուր կը խմե՞ս, հարցուցի:

— Երբեմն երբեմն . . . :

— Տարի՞քդ:

— Տարիքս յիսուն, թերեւ աւելի:

— Վիճակդ:

— Կէս մը ամուսնացած, կէս մը ամուրի:

— Զաւակներ:

— Վեց զաւակներ ունեցայ, չորսը գերեզմանն են:

— Միւսները:

— Միւսները մայրիկն առաւ ու փախաւ:

— Բայց խեղճերը միջոց ունի՞ն ապրելու:

Դէմքը ճմուռկեց, ուսերը թօթվեց.

— Մայրիկնին գեղեցիկ կին է, ըսաւ:

Բարոյական զգացումի այս աստիճան չը գոյութիւնը, եկաւ ա'լ աւելի հաստատել մըտքիս մէջ հին գինեմոլութեան մը ախտանիշը:

Որովհետեւ, ալգօլը միայն մարմինը չէ որ կը փտեցնէ, այլ և հոգին:

Եւ սակայն օր մը կուգայ, երբ այդ թուշաւորուած, դիակնացած, աղբացած մարմնին մէջ հոգին կ'արթննայ, կը փոթորկի, կը պոռթկայ, ինքնիրմէն կը նողկայ ու ինքնիրմէն կը սարսափի:

Տէլիբիում Թրեմենսը, այն սարսափելի դժոխքն է որ Տանթէի մը հանճարը պիտի չը կրնար երեակայել, և որ իւրաքանչիւր գինեմոլ իր տառապանքին համար կը կերտէ:

Բաց աչքով մղձաւանջ մըն է այս, որ ոչ թէ գիշեր մը կը տեւէ, այլ շաբաթ մը կը յաւերժանայ: Ու տառապանքն այնքան մեծ է, ու հիւանդն այնպէս համոզուած է իր մղձաւանջին իրականութեան, որ նախամեծար կը համարի անմիջապէս մահանալ: Շատ մը անբացատրելի կարծուած անձնասպանութիւններ ուրիշ պատճառ չունին բժիշկներուն համար:

Ու այս մարդուն պարագան անոր համար հետաքրքրական էր, որ ան իր զառանցանքին մէջ իսկ ձերբակալուած էր, առանց իր անձ-

նասպանութիւնն աւարտելու ժամանակ ունենալու... վկայ՝ իր արիւնթաթախ գլուխը...

— Երէկ գիշեր փողոցին մէջ քալած աւտոնս սեւեր հագած մարդ մը տեսայ։ Ես այդ մարդը կը ճանչնայի, չեմ գիտեր երբ, չեմ գիտեր ուր, բայց գիտեմ որ թշնամիս էր։ Յետոյ անկիւն մը դառնալուս՝ հատ մըն ալ ելաւ, յետոյ հատ մըն ալ, յետոյ հատ մըն ալ։ Ոմանք առջիս, ոմանք ետիս, ուր երթալս շփոթեցայ։ Չախ կողմս բաց պարտէզ մը կար, մէջը մտայ, ու մութ տան մը խոհանոցը պահուըտեցայ, կծկտեցայ։ Մութն իջեր էր։ Ասանկ երկար ժամ մը անցաւ։ Յետոյ դուրսէն ձայն մը փրթաւ, կամաց կամաց սողալու պէս խշրտոց մը՝ որ երթալով կը մօտենար, կը մօտենար։ Սարսափեցայ, լոյս վառեցի, պատուհանին ետեւ երեք դէմք երեցան, յետոյ նորէն, յետոյ նորէն...

Ահա ճիշտ այդ միջոցին էր որ խոհանոցին անկիւնէն կացին մը գտնելով, սկսած էր իր գլխուն այնպիսի սոսկալի հարուածներ իջեցնել՝ որ իր անասնական աղաղակներէն արթննալով, տնեցիները ձերբակալեր ու հիւանդանոց առաջնորդեր էին զինք։

Հիւանդանոց առաջնորդեր էին, որպէսզի խնամէինք, դարմանէինք ու աղատ արձակէինք այդ հոգւով մարմնով թունաւորուած մարմինը։

Ազատ արձակէինք, որպէսզի նորէն խմէր ու նորէն շնար, ու ախտաւորներու նոր սերունդ մըն ալ հասցնէր . . . :

Տխո՛ւր արհեստ, տխո՛ւր պարտականու-
թիւն . . . :

Այդ գիշեր երկար ատեն տանջուեցայ խոր-
հելով այն բոլոր աղէտներուն վրայ, որ այս
մարդը ազատօրէն պիտի կրնար գործել:

Մինչդեռ . . . մինչդեռ նոյն գիշերն իսկ՝
մղձաւանջի նոպայի մը մէջ ան ինքզինքը մեռ-
ցուցեր էր:

Հետեւեալ օրը դիազննութեան սեղանին
վրայ փռած էինք արդէն իր դիակը, քանի որ
մեր դարմանատունը մեռնող անօքիկ հիւանդ-
ները մեզի կը պատկանէին: Նեղ սղոց մը՝
պզտիկ ճոճոցով երկուքի կը կտրէր իր գանկը՝
մեզի ցոյց տալու համար ուղեղին ախտաբա-
նութիւնը:

Բայց ահա դուռը կամաց մը բացուեցաւ:
Պատառատուն մայր մը, երկու տղայ . . . :

Դիտովին նախկին կինն էր, որ իր էրիկին
այցելելու եկեր էր հիւանդանոց, ու դուռէ
դուռ զարնուելով՝ մինչև դիազննութեան սրահն
էր հասեր . . . :

Քար կտրեցաւ: Հառաչ մը չկրցաւ հանել
կուրծքէն:

Իսկոյն դուռը երեսին գոցեցինք: Ու սղու-

ցին երկու ծայրէն բռնած՝ երկու բժիշկ, իրարու երես նայեցանք, ոճրագործներու պէս:

Ու դեռ ականջիս մէջ է, թէ ինչպէս, դուրսէն, դրան ճեղքէն, գինովին տղաքները կը ճզային.

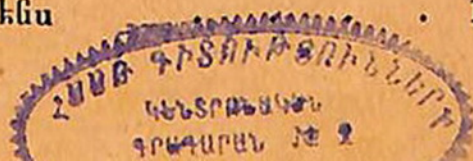
— Հայրի՛կ, հայրի՛կ, քեզի նաբինջ բերինք, հայրի՛կ . . . :

Բերա, 1914

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

	Էջ
Յառաջաբան	6
Մի' Շնար	1
Կես Խենթը	11
Ապրիլը Յաղթել է	23
Հարսերուն Գաղսնիքը	31
«Փոխան Հարսանիքի»	41
Մանչերուն Գերեզմանը	53
Կռունկը	63
Թոփախսաւորը	69
Գինովին Աղջիկը	76
Տէր Ողորմեա	85
Անիծուած Գանձը	94
Մեղփին Տունը	104
Հրաւարի Բժշկութիւն	115
Սամոֆսին Զոհը	125
Նաբօլեօնի Մահը	136
Ահաւոր Տարակոյսը	145
Յաւի Միսը	154
Ծերերը	163
Մեռցնելու Իրաւունքը	175
Տէլիփիւմ Թրեմենա	183

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. գրադ.

FL0042895

(12509)

A 6848

Ռ. ՍԵՒԱԿ

(1885 — 1915)

ՊԱՂԵՍԻՆ 4

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 5